НАЦИОНАЛЬНАЯ
БИБЛИОТЕКА
РЕСПУБЛИКИ ТЫВА
ИМ. А.С.ПУШКИНА

ШЫН

НИИТИЛЕЛ-ПОЛИТИКТИГ СОЛУН

1925 чылдың август 31-де үнүп эгелээн

№ 170 (16943)

2004 чылдың ДЕКАБРЬ 28, вторник

Номерни парлалгаже дужааганы:
график езугаар – 21.00,
херек қырында – 19.30
Садар өртээ – 3 рубль.

Социал айтырыг

КИЖИНИҢ БОДУНДАН ХАМААРЖЫР

Сүт-Хөл кожуун болгаш сумулар чагыргалары Россия Федерациязының Президентизи В.В. Путинниң чурттакчы чоннуң ядыы-түреңги амыдыралын ажып эртериниң талазы-биле салган сорулгазын күүседир дээш эвээш эвес ажылхеректи кылып турарлар. Сүт-Хөл кожуун чагыргазының баштыңының социал политика талазы-биле оралакчызы, «Тыва Республиканың өөредилгезиниң алдарлыг ажылдакчызы» Валентина Тоорукпаевна Ондардан маңаа хамаарыштыр допчу тайылбыр бээрин дилээн бис.

—В.В.Путинниң чурттакчы чоннуң ядыы-түреңги амыдыралын ажып эртер, оларның амыдыралын экижидер талазы-биле салган сорулгазын күүседир дээш кожуун болгаш сумулар чагыргалары программаларны кылган, оларны амыдыралга боттандырар дээш хүн бүрү тодаргай хемчеглерни ап турар — деп, Валентина Тоорукпаевна эгезинде чугаалады. Сумуларда өреге бүрүзүнүң социал паспортун тургускаш, кайы хире амыдырап-чурттап турарының байдалын тодараткан, ооң анализин кылган. Өг-бүле бүрүзү аъш-чем аймаа-биле бодун боду хандыртынарын чедип алыры-биле малдың баш санын өстүрери, тараа, картофель, ногаа аймаан тарыырын көвүдедири чугула деп шиитпирлээн. Ынчангаш сумулар боттарының девискээринде чурттап турар чоннуң ортузунга бо ажылдарны чорударының организастыг хемчеглерин алганындан түннелдер 2004 чылда багай эвес. Суурларда чурттап турар өг-бүлелер шуптузу картофельди, ногаа аймаан тараан. Тараа культураларын тараннар база эвээш эвес. Хөй мал өстүрген малчыннарның саны чыл келген тудум-на көвүдеп орар деп, дарга тайылбырлады. Муң ажыг баш малды өстүрүп турар араттар безин бар. Оларга Алдан-Маадыр сумузунда Хей-оол Ооржак, Тарыс Ондар, Чуруш Ооржак болгаш өскелер-даа хамааржыр. Картофель ажаап өстүрер талазы-биле Хөр-Тайга сумузунда 75 харлыг Мезил-оол Монгуш шылгараан, ол 45 тонна дүжүттү алган. Алдан-Маадыр сумузунда Кара Ооржак картофель, тараа болгаш өске-даа культураларның чаагай дүжүдүн өстүрген. Тараа культураларын дыка хөй хуу кижилер тарып турар, олар чаагай дүжүттү өстүрүп алыр дээш кызымак ажылдап келгеннер. Сыын-оол Күжүгет, Александр Ооржак, Сыын-оол Донгак бир гектар тараадан ортумаа-биле 15-тен 31 центнер чедир дүжүттү ажаап алгаш, республиканың мурнакчы тараажыларының санынга киргеш, шаңнатканнар.

Кожуун болгаш суму чагыргалары ажыл чоктарны ажылга хаара тудар, өөредир, оларның социал камгалалын күштелдирер дээш кандыг хемчеглерни ап турарын В.Т. Ондар чугаалап берген. Кожуунда сес муң ажыг чурттакчы чон бар, оларның иштинде 767 кижи ажыл чок, 452 хамааты ажыл чоктарның дузаламчызын ап турар. Ажыл чоктарны сезон аайы-биле янзы-бүрү хөй-ниити ажылдарынга, мал азыраар, картофель, тараа, ногаа аймаа тарыырынга хаара тудар хемчеглерни ап келген. Моон түннелинде оларның амыдыралы чүгээртээн.

(Уланчызы 2-ги арында).

Кажан? Каяа? Чүү?
Сонуургаптаалыңар

Чаа эртемденнер

2004 чылдың декабрь 21-де Бурятияның күрүне университединге диссертация чөвүлелиниң хуралынга академик С.З. Балдановтуң удуртулгазы-биле ТКУ-нуң башкылары Е.Т. Бады-Мөңге, Е.Т. Чамзырын дыл эртемнериниң кандидаттары деп эртем чадазын камгалап алганнар.

Е.Т. Чамзырынның автореферадын «Тыва уруглар прозазының этнопоэтиктиг онзалары» дээр. Орта Екатерина Тамбиевна С.Сарыг-оолдуң, С.Токаның, Л.Чадамбаның, М.Кенин-Лопсанның, К-Э.Кудажының болгаш өскелерниң-даа уругларга бижиттинген чогаалдарын ханызыбиле сайгарган.

Диссертация чөвүлелиниң хуралынга бир дугаарында Е.Т. Бады-Мөңге «Тыва прозада уранчечен аргаларны ажыглап турарының национал бот-хевири» деп илеткелди кылган. Оппонентилерден кым-даа айтырыг салбаан, олар санал бергеш, диссертантыга «филология эртемнериниң кандидады» деп эртем чадазын тыпсырын чаңгыс үн-биле шиитпирлээннер.

Е.Т.Бады-Мөңге тыва херээженнерден бир дугаарында Москваның Горький аттыг литература институдун дооскан, ам база ооң тыва доозукчуларындан бир дугаарында эртем адын камгалап алган.

Аныяк эртемденнер Е.Т.Бады-Мөңге, Е.Т.Чамзырынга чоргаарланып, оларның бистиң уругдарыывысты кижизидер чаагай ажыл-херээнге улуг чедиишкиннерни күзедивис.

Бистиң корр.

Сынмарлашкан шыдыраачылар

Эрткен субботада Кызыл хоорайның Иван Ярыгин аттыг спорт ордузунга Чаа чылга тураскааткан хөлшыдыраага эр улус аразынга маргылдаа болуп эрткен.

Төптүң шыдыраачыларга 100 рубль дээш бергени өрээлиниң дооразы 3 метр, а узуну 5 метр, 1 бичии сайгылгаанныг, дыкпыш болганындан үш стол кирер, а дөрт дугаар столду арай деп сыңырган. Ол столдарга 9 шыдыраа хөлү сынар боорга, 20 шыдыраачы ойнадыр кызыгаарлаашкын тургустунуп кээрге, чамдык улус ойнап шыдавайн барган. Ооң кадында өрээл соок, шыдыраачылар хептиг ойнааннар.

Байдал ындыг-даа болза, 20 шыдыраачы хөл-шыдырааны ойнап дооскан. Түннелинде спорт мастеринге кандидаттар Артыш Чүльдүм 17 сан-биле бирги черни, Эдик Ховалыг 16,5 сан-биле ийиги черни, а үшкү, дөрткү черлерни 15-15 саннарлыг Леонид Мохов, Олег Дамбиев олар алганнар. Дугуржулга езугаар шыдыраачыларны 1-ден 8-ке чедир шаңнаар деп көргеш, беш дугаар чер алган Анай-оол Мерген, алды, чеди, сес дугаар болган Эрес Ооржак, Херел Сандай-оол, Кызыл-оол Люндуп оларны база шаңнаан.

Моон соңгаар шыдыраа маргылдааларын каяа эрттирерин баш удур планнап көөрү артык эвес боор.

Алдын-оол ОНДАР,
күш-ажылдың хоочуну.

«Сайгарлыкчы-2004»

ШАҢНАЛДАРНЫ ТЫПСЫП ТУРДА...

Декабрь 24-те республиканың Виктор Көк-оол аттыг хөгжүмшии театрынга «Сайгарлыкчы-2004» деп мөөрейниң түннелин үндүрген байырлыг хурал болган.

Айыттынган шагында залды чон шыгырт долдур олурупкан. Оларның хөй кезии —сайгарлыкчылар. Сценада мөөрейниң тиилекчилери — сайгарлыкчыларның олурар олуттарын каастап дерип каан. Ук байырлыг мөөрей түннелиниң ажыдыышкынын ТР-ниң Чазак Даргазының бирги оралакчызы Шолбан Валерьевич Кара-оол ажыткан. Ооң илеткелинден алырга, республикада 16 муң 900 кижи хуу садыг-саарылгада хаара туттунган, тодарады чугаалаарга, Тыванның чурттакчыларының 16,9 хуузу бооп турар. Ниитизи-биле 399 биче бүдүрүлге бар, оларның 72-зи мөөрейге киришкен.

Бо байырланчыг шакта онзагай чүүл – тиилекчилерни адап, үндүрүп, шаңналды тыпсып турда, оларга артистер аян тудуп берип турганы. Ынчангаш бирги «Биче бизнес ажыдыышкыны-2004» деп номинацияга «Юбилейный комплекс» деп бүдүрүлгениң ээзи болган. Тиилекчи сайгарлыкчыга артист Луиза Мортай-оол «Травушка-муравушка» деп ырыны күүседип бараан болган. Бирги «Биче бизнестиң сылдызы-2004» деп номинацияга сайгарлыкчы Роберт Доржу төлептиг болган. Аныяк сайгарлыкчыга артистер Станислав Ириль, Анзат Куулар, Демир-оол Кежиктиг ниити ыр күүседип бараан болган. «Биче бизнес ажыдыышкыны-2004» номинацияга «Юбилейный комплекс» бүдүрүлгениң ээзи, «Чонну хандырарының талазы-биле эң эки бүдүрүлге-2004» деп номинацияга Тожуда «Белдир-Арыг» деп хуу бүдүрүлге (ээзи Р.Т. Сат), «Макс» деп чараш кыстар салону, Бай-Талда «Техниктиг медээлер төвү» (ээзи Буян Даргын), «Эң эки бүдүрүкчүлүг ажыл-агый-2004» деп номинацияга Тес-Хемде хуу сайгарлыкчы Валерий Балчий, Чадаанада «Белдир» деп хуу бүдүрүлгениң ээзи Байбек Монгуш, хуу сайгарлыкчы К.Маниташвили олар тус-туста төлептиг болган. Олар чаалап алганы шаңналын четтирип, боттарынга хамаарышкан артистерниң аян тудуушкунун дыңнааннар.

«Эң эки бүдүрүкчүлүг ажыл-агый-2004» деп номинацияның тиилекчизи К.Маниташвилиге шаңналды ТР-ниң Чазааның Даргазының бирги оралакчызы Ш.В. Кара-оол тыпсып тур.

Оон аңгыда чүгле республика эвес, харын-даа бүгүроссия чергелиг мөөрейлерге киржип, шаңналдыг черлер ээлээн дыка хөй сайгарлыкчыларга база байыр чедирип, чогуур белек-селекти тывыскан.

Борис ОНДАР.

ЧУРУКТАРДА: делгелге үезинде; «Биче бизнестиң сылдызы» номинацияның тиилекчизи Роберт Доржу.

Василий Балчий-оолдуң тырттырган чуруктары.

Тыва Республиканың күрүне шаңналдары-биле шаңнаарының дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗАК ДАРГАЗЫНЫҢ ЧАРЛЫЫ

Республиканың социал-экономиктиг хөгжүлдезинге улуг үлүг-хуузу болгаш үр чылдарда ак сеткилдиг ажылы дээш

Тыва Республиканың Ордени-биле

Тыва Республиканың Улуг Хуралының Төлээлекчилер палатазының даргазы **Дандар-оол Көк-Хунаевич Ооржакты;**

Тыва Республиканың Чазак Даргазының чанында Хөй-ниитиниң айыыл чок чөвүлелиниң Секретариадының удуртукчузу **Биче-оол Сундуевич Шыырапты** шаңнаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл, 2004 чылдың декабрь 27, №166.

КИЖИНИҢ БОДУНДАН ХАМААРЖЫР

(Төнчүзү. Эгези 1-ги арында).

Ажыл чок деп санадып турар кижилерниң амыдырал-чурттал-газының байдалын анализтеп көөрге, дыка хөй хамаатылар дузалал ажыл-агыйлыг, боттары амыдырап болурунуң бүгү аргалары бар болуп турар, оларны ажыл чоктарга хамаарыштырары таарымча чок деп, Валентина Тоорукпаевна чугаалар болду. Ооң бодалы-биле алырга, кожуунда эт-хөреңгизи чок, ажыл чок олурар кижилерниң саны эвээш болуп турар.

Өг-бүле бүрүзүнүң амыдырал-чурттал-газының байдалын кожуун болгаш суму чагыргалары шыңгыы хайгааралга алганын кожуун чагыргазының баштыңының оралакчызы бистерге тайылбырлап берген. Бо талазы-биле биче эвес хемчеглерни ап турар улус болду. Ол ындыг-даа болур ужурлуг. Чүге дээрге хамык-ла амыдыралдың үнер дөзү өг-бүле болгай. Бирги ээлчегде ие-чаштарның кадыын камгалаарынче сагышты салган. Божуур болгаш кадыы кошкак иелериниң, хөй уругларлыг, амыдыралы чединмес өг-бүлелерниң ажы-төлүнүң кадыының байдалының дугайында учедун тургускаш, хайгааралга алган. "Кожуунның уруглары" деп программаны ажылдап кылгаш, амыдыралда боттандырып эгелээн.

Кожуунның социал төвү, өөредилге, иштики херектер килдистери болгаш өске-даа органнар хайгаарал чок арткан назы четпестерни тодарадыры-биле сумуларже үнүүшкүннерни кылган. Ада-иезиниң хайгааралы чок арткан 15 уругну социал төпте тургускан. Уругдарыын каапкаш барган ийи адаиениң эргезин казыыры-биле судче киирген. Уругларының өөредилгезинче, кижизидилгезинче сагыш салбас, арага-дарыже хандыкшылдыг ада-иелерни тодаратканн, оларны назы четпестер комиссиязынга чугаалажып, хемчээн ап турар. Ниитизи-биле 293 өг-бүле-биле ажылды чоруткан.

Өг-бүлелер аразында янзы-бүрү мөөрейлерни эрттирип турары ажыктыг болганын Валентина Тоорукпаевна чугаалады. Аңаа үлегерлиг аныяк, хөй уругларлыг, уран үүлге талантылыг, спортчу, хөй мал-маганныг, тараалыг, картошкалыг, ногаалыг өг-бүле деп номинациялар хамааржыр, орта шылгараанарны шаңнаары чаңчыл болу берген. Кожуун, сумулар чагыргаларының, оларның чон ортузунга ажыл чорудар органнарының өг-бүлелер-биле үстүнде адаан болгаш өске-даа хемчеглерни чорутканы амыдырал-чурттал-ганы экижидеринге, корум-чурумну быжыглаарынга биче эвес салдарны чедирип турарын кожуун чагыргазының баштыының оралакчызы тайылбырлааш, моон соңгаар бо ажыл-херекти уламчылаар, сайзыраңгайжыдар дээш ажылдап турарын түннелинде айыткан.

Таан-оол ХЕРТЕК.

Василий БАЛЧИЙ-ООЛДУҢ тырттырган чуруу.

Чагаалар аразындан

САКТЫП ЧОРУУР БИС

Бистиң ынак ачавыс Вадим Донгакович Долгар бо чылдың май 1-де озал-ондакка таварышкаш, аныяк назынында амыдыралдан, бистен чарлып чоруткан. 40 хар безин четпейн чок апарган ачавысты ам-даа чоктап чоруур бис.

Ачавыс Улуг-Хем кожуунның Хендергеге төрүттүнген. Ол Тыванын күрүне университедин "агроном-экономист" эртемниг дооскан. Чедип алган эртеминиң аайы-биле кожуунның көдээ ажыл-агый эргелелиниң кол специализинге, ооң соонда "Чал-Кежиг" уксаажыдылга ажыл-агыйга директорлап ажылдаан. Москвада Россияның Кадрлар белеткээр академиязынга бот-өөредилге-биле өөренип тургаш, Чеди-Хөл кожуунның чагырга черинге ажылдап чорду. Ол бисти, уругларын, эртем-билиглиг кижилер кылдыр өстүрүп алыр дээш кызып чораан. Ам бистиң сорулгавыс – ачавыстың чырык адын бодап, ооң күзелин эчизинге чедирери.

Ачавыс ававыстың эргим эжи чораан. Ол спорттуң дыка хөй хевирлеринге дески ойнаар чорду. Хол бөмбүүнүң маргылдааларын болгаш тыва хүрешти черле эрттирбес, ыяап-ла киржир. Оон ыңай ырлаарынга, сыгыртырынга, каргыраалаарынга болгаш шүлүк чогаадырынга ынак чораан. Өскен-төрээн Хендергезинге аажок ынак турган кижи.

Амыдырал-чурттал-ганың
чараш-каазын,
аныяктар сеткил-хөңнүн,
ынакшылын,
Аас-кежик, ыры-шоорну,
чурттал-ганы
Алгап-йөрээп ырлаар дээн
мен — күзелим ол.

Ачавыс төрел чонун, эжин-өөрүн шүлүктеринге алгап бижип чораан. Ооң чогаадыкчы хей-аъды, чараш үнү хенертен үзүлгенинге ундарап чор бис.

Уруглары.

Элдепейлиг элээзиннер

"ТӨРЭЭН ЧУРТ" ТЫВАДА

Мооң мурнунда бижип турган чүүлүвүсте өдүрээн-даа, хөлүн-даа часпаан бооп-тур бис ийин моң. Чурттуң Президентизи партийжи даңзылар езугаар соңгулдалар системазын калбартырының аргазын ажыглап политиктиг партияларның ролюн күштелдиреринiң эргежок чугулазының дугайында медеглээнiниң соонда партийжи тургузугнуң шугумунда элээн шимчениишкиннер Кызылда илереп келген.

Бистиң баш бурунгаар догааштырып турганывыс ышкаш, бирги ээлчегде Күрдумада фракциялыг политиктиг партияларның төлээлелгезинге сонуургал улуг болган – амгы үеде чүгле олар-ла харын регионнарда боттарының салбырларынга саң-хөө-даа, организастыг-даа база информастыг-даа деткимчени боттуу-биле чедирер арга-шинектиглер. Бир-тээ эрткенбарган соңгулда кампанияларының үезинде-ле бистиң республикада "Чаңгыс аай Россияның" болгаш РФКП-ниң төлээлелгези долу-биле хевирлеттинген болганда, В.Путинниң сентябрьда саналдарының соонда өске ийи парламент партияларын – РЛДП-ни болгаш шовинисчи үзел-турушту илередип турар "Төрээн чуртту" кымна төлээлээр ирги деп айтырыг чидии-биле тургустунуп келген турган.

Куургактыг чер куруг кайын артар ийик. Кызылга РЛДП элээн дөстүг, шыдал-шинектиг турганы билдингир – ону шынзыдары-биле 1998 чылда Кашинниң тиилелгезин азы бодунуң Тывада төлээлекчизин деткиири-биле Жириновскийниң кээп чораанын сактып-даа болгай-ла. Ынчалза-даа РЛДП-ниң Кызылга тиилелгелиг бурунгаарлаашкыны ол бүгү-биле кызыгаарланып калган. А.Кашин сөөлүнде барып бодунуң партийжи баштыңчызынга өскерлип, баштай "Лебедьтиң партиязынче" шилчип турарын медеглээн, а ооң соонда Чубайс болгаш Гайдарның Барыын үзелдиг Эвилелиниң хүрээлеңинге каттыжа берген. Сөөлүнде билдингени-биле алырга, А. Кашинниң идейлиг "тояашкыны" ооң-биле доозулбаан болган, ук "тояашкын" ону чоокта чаа М. Горбачевтуң талалакчыларының паараңынга эккелген. А ооң ээнзиреди каапкан олуду үр куруг турбаан – чоокта чаа ону база бир өске политиктиг тояанчы С. Конвиз дээрзи ээлеп, РЛДП-ниң Кызылда төлээ черин бодунуң эрги секретары турган Бабкинаның адынга бүрүткедип алган. Ындыг болганда ооң баштап турары солуну Владимир Вольфовичини "Жирик" деп одап-сөглээрин-даа соксаткан, харын-даа ол хөлчок дүрген РЛДП-ниң тус черде пропагандисчи индири апарган. Эрткен каш ийи чылдың дургузунда бодунуң номчукчуларынга бүтпейн барган "Либералдыг Россияның" болгаш дээрги Березовскийниң идеяларын сыгап турганы ышкаш, "Риск" солун ам кээп РЛДП-ни кончуг кызымаккай суртаалдап эгелээн.

Че харын, Конвизтиң долгажаңнаашкыннарынга бистер шоюжуп-ла калган дижик бис. Аңаа көөрде Кызылдың деңнелинге "Төрээн чурттуң" хос олудун кымна эжелээр ирги деп айтырыг чүүден сонуурганчыг болгу дег. Мында чажыттың ужур-утказы чүдел дээрге, РФКП-ниң соңгукчуларын чара шавары-биле Күрдумаже эрткен соңгулдаларның бүдүүзүнде тургустунган, а ам шовинисчи лозуңнар-биле чагдынган бо партия үр үе дургузунда бистиң республикага бодунуң төлээ чери чок турган, чүгле харын "Чаңгыс аай Россияның" талалакчызы Василий Оюн-на ынаар элээн тыртылып шаг болган. Кандыг ындыг иттириг В.Оюнну "Төрээн чуртка" чызааладып турганы амдыгаа дээр орта билдинмес – бир-ле болза Рогозинниң көъп чугаазы ол хире дээштиг болганы чадавас, чок-ла болза парламентижи партияның деткимчезинге оргаланып болурунуң көгүдүү эзн олутче туралаарынга идиг болганы-даа магатчок. Билбес чүвези чок үндезиннерниң бадыткап турары-биле алырга, В. Оюн "Төрээн чуртту" долгандыр шагда-ла, бо чылдың эгезинде-ле, ээртилеңнеп келген болуп турар, ынчалза-даа чурттуң президентизиниң соңгулдаларының бүдүүзүнде ол "единороссторның" хүрээлеңинге артып калыр деп бодамчалыг шиитпирге келген. Оюннуң оон ыңайгы кыйбыңнаашкыннарын хайгаарап турган тус черниң кижилери харын-даа боттарының аразынга "Оюн "Төрээн чурттуң" одуруунче киреринге диттигер ирги бе" деп мөөрейлешкен-даа дижир болчук. Моон алгаш көөр болза, ол диттигипкен ышкажыл, ынчалза-даа төнчүзүнге чедир эвес. Бистиң республикада "Төрээн чурттуң" чаа тургустунган салбырының дорт удуртулгазынче ол семеп диттикпезе-даа, ону бодунуң чоок хүрээлелинге бүрүткеткен. Рогозинниң партиязының республика салбыры лаалар болгаш хол фонарларының чырыынга төрүттүнген. "Төрээн чурт" партиязының албан езузунуң сайтызы ол дугайын медеглеп тура, ону Хоойлужудулга палатазының аппарадының удуртукчузу Дамдынчап Ховалыг баштаан, а регионалдыг салбырның Чөвүлелинче амгы депутаттардан оралакчы спикер Борис Балчий-оол кирген деп дыңнаткан. Сайтының оон ыңайгы дыңнатканы-биле алырга, ТР-ниң Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазында "Төрээн чурт" партиязының беш депутаттан тургустунган фракциязы үндезилеттинген болуп турар.

Василий Оюннуң боду саазын кырында "Чаңгыс аай Россияның" кежигүнү болуп артса-даа, рогозинчи партияның салбырының ажыдыышкынынга амы-хуузунда барып, харын-даа сөс чугаалаан. Харалаан, бо удаада база будулгаазын чокка эртпээн. "Төрээн чурт" партиязының сайтызы В. Оюннуң **"Төрээн чурттуң" регионалдыг салбырының ажылчорудулгазын чурттакчы чон калбаа-биле деткип турар, ооң 70 хуузу чалаң тывалар"** деп чугаазын номчукчуларга бараалгаткан.

Үндезин чоннуң талазындан "калбак деткимче" деп үүл-биле В. Оюннуң чүү чугаалаксаанын билип алыры берге, ынчалза-даа "Төрээн чурттуң" салбырын ажыткаының фактызын Тыванын иштинге дыңнаан-на кижи дыңнаан болуп турар. Москванын бодунда безин рогозинчи "Төрээн чуртту" чаңгыс аай эвес хүлээп ап турда, барып-барып национал республикага кандыг ындыг "калбак деткимченiң" дугайында чугаа турар деп. А бо таварылгада факт факт болуп артып калган: Оюн ынча деп чугаалаан, сайт ынча деп парлап каан.

Чогум черле кымны-ла "калбаа-биле деткип" турар улус боор бис деп айтырыг чайгаар тургустунуп келир. Деткиир дизе, кымның кым дээрзин билир ужурлугла болгай. Канчаарга-даа Рогозин амгы "Төрээн чуртка" РЛДП-ге Жириновский-биле дөмей. Рогозинниң дугайында хандыр билип алыр дизе, улуг күжениишкин үндүрген ажыы чок – Күрдумаже соңгулдаларның соонда ооң ады солун-сеткүүлдерниң арыннарындан барык-ла дүшпээн дизе, частырыг болбас. Дыка хөй аналитиктер ооң адын чуртта фашизациының чорудулгазы-биле холбап турар. Ооң чугаалап турар идеялары Россияның чурттакчы чонунуң ортузунда калбак деткимчени ап кел чыдар – бир шагда Германияга Гитлерниң идеяларының калбак нептерелди алганы-биле дөмей.

Бо таварылгада Адольф Гитлер-биле деңнээшкин анаа-ла-бир куруг черден үнүп келбээн. Ындыг кончуг ырак эвесте "Новая газета" солун (№85, 2004 чылдың ноябрь) Д. Рогозиннiң чугаазындан цитаталарны Гитлерниң чулчуруушкуннары-биле деңнеп көрген – ооң түннелин кижи кайгап ханмас. "Төрээн чурттуң" идеологтарының ук материалга харыы хамаарылгазы кандыг болганыл дээрзин кара өжегерээн сонуургап көрдүм. Харыыны олар бергеннер-даа, ынчалза-даа "Новая газета" солуннуң адрезинге бак сөглээшкиннерден аңгыда рогозинчилер чүнү-даа бодунуң сайтызын дамчыштыр чугаалап шыдаваннар. Ындыг болганда бичии-даа арын-нүүр эгениишкини чокка "Новая газетадан" деңнелгелер цитаталарын маңаа киирип көрейн.

"Д.Рогозин: "Чүгле орус эргечагырга биске ажылдап алган чүүлдеривисти эгидип берип шыдаар. Россияны – орустарга!!"

А.Гитлер: "Чүгле Үшкү рейхтиң эрге-чагыргазы арий язысөөкке жид-либералдарның болгаш коммунистерниң үптеп аппарган чүүлдерин эгидип берип шыдаар. Германияны – немецтерге!"

Д.Рогозин: "Ниити-кижилер демократиязының" орнунга национал демократияны. Биске "кызыл" олигархтарның "ак-көк" олигархтар-биле хербектежиишкини эвес, а Өндүр Россия херек!"

А.Гитлер: "Национал-социалистиг язы-сөөк Идеязы Германиядан ниити-кижилер "демократиязын" чүлгүй шаап октаптар! Биске еврей банкирлериниң, педерастарның, коммунистерниң, демократтарның болгаш интеллигенцияның тергиидели эвес, а Өндүр Германия херек!"

Д.Рогозин: "Амгы политиктер каш-каш он чыл бурунгаар, чижээлээрге, 2050 чылга чедир, нацияның төрүп-бодараар күрүне программазын ажылдап кылыр ужурлуг, ооң сорулгазы - чурттакчы чоннуң санын 500 миллион кижи чедир хандырары болур ужурлуг".

Немец национал-социалистерниң программалыг материалдарындан: "Нацияда күрүне кызыгаары чок. Ол хан-төрел харылзаа-биле холбашкан болгаш чаңгыс иениң шупту төлдерин каттыштырып турар. Немец нация – ол дээрге 100 миллион кижилиг нациядыр".

Шынап-ла, шак мындыг чергелиг цитаталар-биле моон-даа ыңай таныжар чүве болза, багай кижиниң чүрээ-даа туруп болур. Бодум хуумда "Төрээн чуртка" шоолугла хөңнүм чок. Мээң янзы-бүрү омак-сөөктүг таныш-көрүштеримниң аразында ындыг чергелиг идеялар-биле ажаанзыраан улустарны-даа эскербээн мен. Ындыг болганда, "Төрээн чурт" Тывада "калбак нептерелге" таваржып турар деп чүүлдү Василий Оюннуң кайыын алганын кижи кайгап ханмас-ла-дыр. Чок-ла болза, сөссүрээш, байбаң сөс эдипкени чадавас, чок-ла болза, бир-тээ ындыг сөс-домак эдип турар болганда, бисти чүве билбес, бүдүүлүк чүвелер деп аажылааны база чадавас. "Единоросс" В.Оюн кухнязының кайда-чүде азыынга та фашистерге, та сионистерге, та педерастарга таарзынып чытсын – ол дээрге ооң эргези, мөрүзүдүр, ынчалза-даа хөйнүң мурнунга ол бүгүге республиканың бүгү чурттакчыларын ооң чыпшыр туткан ажыы чүл?

С. КАРЭНИК.

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ ДОКТААЛДАРЫ

ВИЧ-инфекциядан аараан кижилерни Тыва Республиканың кадык камгалал албан черлеринге амбулаторлуг байдалдарга эмнээри-биле халас эм аймаа-биле хандырарының чурумунуң дугайында

Кызыл, 2004 чылдың декабрь 16, № 1134

"Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эргечагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күүсекчи органнарын организастаарының ниити принциптериниң дугайында" Федералдыг хоойлуже өскерилгелер болгаш немелделер киириниң дугайында" база "Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптериниң дугайында" федералдыг хоойлуларны хүлээп алганы-биле холбаштыр Россия Федерациязының хоойлужудулга актыларынче өскерилгелер киириниң дугайында" 2004 чылдың август 22-де хүлээп алган № 122-ФЗ Федералдыг хоойлунуң 48 үүлүнүң 1 пунктузунга дүүштүр Тыва Республиканың Чазааның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА**:

1. ВИЧ-инфекциядан аараан кижилерни Тыва Республиканың кадык камгалал албан черлеринге амбулаторлуг байдалдарга эмнээринге халас эм аймаа-биле хандырарының чурумун бадылаар (кошкан).

2. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызынга, Тыва Республиканың Саң-хөө яамызынга "АНТИ-ВИЧ/СПИД" деп тускай сорулгалыг республика программазының болгаш ээлчеглиг саң-хөө чылында республика бюджединде көрдүнген акша-хөреңгилериниң иштинге ВИЧ-инфекциядан аараан кижилерни эмнээринге халас эм аймаа-биле хандырарының талазы-биле магадылалдарны күүседиринге акша-хөреңгини көөр.

3. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Чазак Аппарадының социал политика айтырыгларының талазы-биле эргелелинге онаар.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының бирги оралакчызы А. БРОКЕРТ.

Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың декабрь 16-да №1134 доктаалы-биле бадылаан

ВИЧ-инфекциядан аараан кижилерни Тыва Республиканың кадык камгалал албан черлеринге амбулаторлуг байдалдарга эмнээринге халас эм аймаа-биле хандырарының ЧУРУМУ

1. Бо Чурумну федералдыг хоойлуларга, "Иммунодефицит вирузундан тыптыр аарыгның калбарып нептерелин болдурбазының дугайында" Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр ВИЧ-инфекция-биле аараан кижилериниң кадыын камгалаарынга эргелерин хандырар сорулга-биле ажылдап кылган.

2. ВИЧ-инфекция-биле аараан кижилериниң эмнээшкининиң санаашкынын Россия Федерациязының Кадык камгалал яамызының доктаатканы медик-экономиктиг норма-чижектерге үндезилеп чорудар.

3. Россия Федерациязының Кадык камгалал яамызының тодаратканы майыктарның иштинге халас эм аймаан бээрин эм аймаан халаска алыр эргелиг ВИЧ аарыглыг кижилериниң даңзызынга дүүштүр, Россия Федерациязының Кадык камгалал яамызының бадылааны ВИЧ-ти эмнээр эм аймаанның бадылаттынган даңзызынга дүүштүр Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының төлээлеткени аптека албан черлерин, а ол ышкаш СПИД-биле демисел болгаш ону профилактикалаар талазы-биле республика төвүн таварыштыр боттандырар.

4. Халас эм аймаан бергениниң дугайында сан-медээни аарыг кижиниң амбулаторлуг эмчи картазынга киир бижиир. Демдеглелге тускай дөрбелчин таңманы базар, аңаа халас эм аймаан бээринге рецептини тывыскан ай-хүнүн айтыр. Ооң-биле чергелештир аарыг кижи халас эм аймаан алырынга чөпшээрежип турарының дугайында бижимел бадыткалды долдурар.

5. Аарыг кижилериниң амбулаторлуг эмнээшкинин контрольдааары-биле хайгаарал протоколун чорудар (№ 030/у учет майыы), аңаа эмчиниң катап шинчилгезинге аарыг кижиниң келгениниң хуусаазын айтыр, а ол ышкаш кол профилактиктиг хемчеглерни демдеглээр. № 030/у учет майыы эмчиниң кабинединге карточка хевирлиг шыгжаттынар.

6. ВИЧ-инфекциязы-биле аараан кижилерге эмчиниң рецептизи-биле халас эм аймаан бээрин "АНТИ-ВИЧ/СПИД" деп тускай сорулгалыг республика программазының иштинге болгаш республика бюджединиң акша-хөреңгилериниң күсели-биле чорудар.

7. Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызының төлээлеткени аптека албан черлери халаска берген эм аймаанның талазы-биле отчетту тургузар болгаш ону СПИД-биле демисел болгаш ону профилактикалаар талазы-биле республика төвүнче чорудар. Аптека албан черлериниң киргени отчеттарынга үндезилеп, СПИД-биле демисел болгаш ону профилактикалаар талазы-биле республика төвү республика талазы-биле түннел отчетту тургузар, ону Тыва Республиканың Кадык камгалал яамызынче чорудар, аңаа ээлчеглиг чылда ВИЧ-ти эмнээринге херек эм аймаан бээриниң дугайында капсырылганы кожар.

Ниити практиканың эмчизиниң (өг-бүле эмчизиниң) ажыл-чорудулгазының чурумун бадылаар дугайында

Кызыл, 2004 чылдың декабрь 20, № 1148

"Россия Федерациязының субъектилериниң күрүне эргечагыргазының хоойлужудулга (төлээлекчи) болгаш күүсекчи органнарын организастаарының ниити принциптериниң дугайында" Федералдыг хоойлуже өскерилгелер болгаш немелделер киириниң дугайында" база "Россия Федерациязында тус чер бот-башкарылгазын организастаарының ниити принциптериниң дугайында" федералдыг хоойлуларны хүлээп алганы-биле холбаштыр Россия Федерациязының хоойлужудулга актыларынче өскерилгелер киириниң дугайында" 2004 чылдың август 22-де хүлээп алганы № 122-ФЗ Федералдыг хоойлунуң дүрүмнерин күүседир сорулга-биле, кадык камгалалында реформаларны дүргедедир, адырны рынок экономиказының байдаларынга ижиктирер сорулга-биле чурттакчы чонга баштайгы эмчи-санитарлыг дузаның чаа принциптерин, оларның үндезиннери ниити практиканың эмчизи (өг-бүле эмчизи) болур, нептередип киириниң эргежок чугула болганы-биле Тыва Республиканың Чазааның **ДОКТААДЫРЫ БОЛЗА**:

1. Ниити практиканың эмчизиниң (өг-бүле эмчизиниң) ажыл-чорудулгазының чурумун бадылаар (кошкан).

2. Бо доктаалдың күүселдезинге контрольду Тыва Республиканың Чазак Аппарадының социал политика айтырыгларының талазы-биле эргелелинге онаар.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың декабрь 20-де №1148 доктаалы-биле бадылаан

Ниити практиканың эмчизиниң (өг-бүле эмчизиниң) ажыл-чорудулгазының ЧУРУМУ

1. Ниити практиканың эмчизи (өг-бүле эмчизи) – ол дээрге эмнедикчилерге болгаш ооң өг-бүлезиниң кежигүннеринге, оларның хиндиин болгаш назы-харын барымдаалавайн, баштайгы эмчи-санитарлыг дузаны чедириниң талазы-биле тускай хөй адырлыг белеткелди диплом алган соонда эрткен эмчи-дир.

2. Организас-эрге-хоойлу хевирлеринден хамаарылга чокка кадык камгалалының организацияларынга ниити практиканың эмчизиниң (өг-бүле эмчизиниң) албан-дужаалынга "эмнээшкин херээ" азы "педиатрия" мергежилиниң талазы-биле дээди эмчи эртемниг, "ниити эмчи практиказы (өг-бүле медициназы)" мергежилдиң талазы-биле клиниктиг ординатура дооскан специалистерни, терапевт мергежилдиг участок эмчилерин болгаш "ниити эмчи практиказы (өг-бүле медициназы)" мергежилдиң талазы-биле алды ай хуусалыг профессионал эде белеткелди эрткен болгаш бо мергежил талазы-биле сертификатты алган педиатр участок эмчилерин томуйлаар.

3. Ниити практиканың эмчизи (өг-бүле эмчизи) бодунуң ажыл-чорудулгазынга Россия Федерациязының күштүг хоойлужудулгазын, Россия Федерациязының Кадык камгалал яамызының нормативтиг эрге-хоойлу актыларын, Тыва Республиканың хоойлужудулгазын болгаш бо Чурумну удуртулга болдурар.

4. Ниити практиканың эмчизи (өг-бүле эмчизи) дузаны бот-тускайлаң ийикпе азы ниити практиканың өске эмчилери-биле (өг-бүле эмчилери-биле) кады чедирер. Дуза чедирип турары чурттакчы чоннуң социал-демографтыг составын барымдаалап, эмчилер бригадазынче өске специалистерни, ооң иштинде социал ажылдакчыларны киирип болур.

5. Ниити практиканың эмчизи (өг-бүле эмчизи) амбулаторлуг хүлээп алыышкынны боттандырар база бажыңче чалалгаларже баар, дүрген дузаны чедирер, кадыкшылга, профилактиктиг, эмнээшкин-диагностиктиг хемчеглер комплекизин чорудар, өг-бүленің эмнелге-социал айтырыгларын шиитпирлээринге деткимче көргүзер.

6. Ниити практиканың эмчизи (өг-бүле эмчизи) дараазында хүлээлгелерни боттандырар:

6.1. Бодунуң харыылаар айтырыгларының хемчээлиниң иштинге эмнээшкин-профилактиктиг хемчеглерни чорудар.

6.2. Аарыгларның баштайгы болгаш билдирбес хевирлерин, социал ужур-уткалыг аарыгларны болгаш болгу дег айыылдың чылдагааннарын илередиринче угланган профилактиктиг ажылды чорудар.

6.3. Россия Федерациязының күштүг хоойлужудулгазынга дүүштүр эргежок чугула шинчилелдерни, эмнээшкинни болгаш кадыкшыдылганы чорутпушаан, эмнедикчиниң кадыының байдалынга диспансерлиг хайгааралды боттандырар.

6.4. Аарыг кижилериниң байдалы баксырап, хоочураан аарыының хоочузу киргенде, оларга бажың-балгадынга эргежок чугула эмчи дузазын чедирер, оон ыңайгы эмчи дузазын чедириниң тактиказын тодарадыр.

6.5. Хоойлуда доктааткан чурум езугаар аарыг кижилерге сүме кадар болгаш оларны эмнелгеге чыттырар.

6.6. Чурттакчы чонну арыг-шеверге кижизидериниң, амыдыралдың кадык овур-хевирин суртаалдаарының, аарыгларның ишкээрлээшкинин болдурбазының талазы-биле ажылды чорудар.

6.7. Хүндүсү стационарга эмнээшкинни чорудар.

6.8. Эмнедикчилериниң түр үеде күш-ажыл кылып шыдавазының экспертизазын чорудар, эмнелге-социал экспертизаның бюрозунче оларны чорудар, транспорт хөлгезиниң чолаачыларының болгаш ажылдакчыларының эмчи шинчилелин баш бурунгаар болгаш өйлеп-өйлеп ыяап-ла чорудар.

6.9. Социал камгалал органнары-биле кады кара чаасканн арткан, назыдап кыраан кижилерге, инвалидтерге, хоочурап аараннарга, инвалид ургларга эмчи-социал дузаны организастаар.

6.10. Өг-бүлелерге дараазында айтырыгларга сүме дузазын чедирер:

— иммунопрофилактиканың;

— чаштарны чемгерериниң болгаш арыг-шеверге кижизидериниң, чаштарның кадыкшылының байдалынга хажыышкыннарны болдурбазының, оларны өөредилге албан черлериче киириринге белеткээриниң, профугланыышкынның:

— төл бодарадыр кадыкшылды камгалаарының, айыылзыныышкын чокка ие болурунуң, өг-бүле планнаашкынының, иштелиишкинден камгаланырының, этиканың, психиологияның, гигиенаның, өг-бүле амыдыралының социал болгаш эр-хөрээжен харылзаа айтырыгларының.

6.11. Санатор-курорт эмнээшкининче чорудар.

6.12. Эпидемияга удур хемчеглерни организастаар.

6.13. Учеттуг болгаш отчеттуг документацияны долдурар, ажылды планнаар, бодунуң ажыл-чорудулгазын доктаамал анализтээр.

6.14. Эмнээшкин-профилактика дузазының айтырыгларының талазы-биле чөвүлел хуралдарга, эртем-практиктиг конференцияларга киржип, янзы-бүрү хөй-ниити болгаш профессионал организацияларының кежигүнү болуп болур.

7. Ниити практиканың эмчизи (өг-бүле эмчизи) эмнелге өөредилге албан черлеринге, немелде профессионал өөредилгениң албан черлеринге билиин бедидер.

8. Ниити практиканың эмчизиниң (өг-бүле эмчизиниң) хүлээлгелери:

8.1. Бодунуң эмчи хүлээлгелерин шынчызы-биле күүседир, бодунуң билиин аарыгларны баш удур болдурбазынга болгаш эмнээринге, кижиниң кадыкшылын камгалаарынга база быжыглаарынга тураскаадыр.

8.2. Эмчи дузазын көргүзеринге кезээде белен болур, эмчи чажыдын ажытпас, аарыг кижиге кичээнгейлиг болгаш сагыш човаашкынныг болур, аарыг кижиниң хиндиин, язы-сөөгүн, омак-сөөгүн, дылын, ызыгуурун, эт-хөреңги болгаш албан-дужаал байдалын, чурттап турар черин, шажын-чүдүлгеге хамаарылгазын, үзел-бүзүрелин, хөй-ниити каттыжыышкыннарынга хамаарылгазын, а ол ышкаш өске-даа байдалдарны барымдаага албайн, чүнүң-даа мурнунда аарыг кижиниң эрге-ажыктарын бодап хөделир.

8.3. Кижиниң амы-тынынга өндүр хүндүткелди көргүзүп, эмнеттинмес аарыглыг кижиниң дилээн езугаар ооң амы-тынын элекке үзерин кажанда-даа болдурбас.

8.4. Бодунуң профессионал мергежилин доктаамал сайзыраңгайжыдар, медицинаның буянныг езу-чаңчылдарын хумагалаар болгаш хөгжүдер.

9. Ниити практиканың эмчизи (өг-бүле эмчизи) Россия Федерациязының күштүг хоойлужудулгазынга дүүштүр харыысалга тудар.

Тиилелгениң 60 чыл ою

1973 чылда ажыттынган Сарыг-Септиң ийи дугаар ортумак школазының музейинде революсчу, дайынчы, күш-ажылдың алдарының залы бар. 2005 чылдың майда Ада-чурттуң Улуг дайынынга Совет Эвилелиниң чайынналчак тиилелгези-биле төнгенинден бээр 60 чыл болган оюн депшилгелиг кижи төрелгетени, ооң иштинде Тыванын арат чону база байырлап эрттирер. Ынчангаш залдың «Дайынчы алдар» деп темага дериттинген экспозицияларының дугайында чугаа болур. 1970 чылда Тиилелгениң 25 чыл оюн демдеглеп тургаш, Сарыг-Сеп суурнуң кудумчуларын класстарга үлегилеп бергеш, ол кудумчуларда чурттап турар дайын киржикчилерин тыпкаш, кызыл беш-адырларны оларның бажыңнарынга азарын сүмелээн мен. Май 9-та Тиилелге хүнүнде дайын киржикчилериниң бажыңнарынга кызыл беш-адырлар чайынналы берген. Уруглар фронтучуларга байыр чедирип, хүндүткелдиң чылыгчымчак сөстерин сөглеп, открыткаларны белекке бергеннер. Дайын киржикчилериниң өгбүлези, ажы-төлү бистиң өөреникчилеривиске өөрүп четтиргенин илередип, ол эгелээшкинге улуг үнелелди берген.

«Кым-даа, чүү-даа уттундурбаан» деп девизтиң адаа-биле чон ортузунга, өөреникчилерге патриотчу, интернационалчы кижизидилгени чорудуп эгелээн чүве. Класс бүрүзү быжыглаан кудумчузунда чурттап орар фронтучуларның бажыңынга баргаш, оларның сактыышкыннарын бижип, дайылдажып чораан черлериниң, хостаан хоорайларының дугайын бижип, дайынчы оруунуң схема-картазын тургузуп турган. Хоочуннарның ыяжын чарып, суун суглап берип, чазын картошказын олуртчуп берип, күзүн дүжүдүн ажаап алырынга дузалажып турдулар. Дайын киржикчилери класс шактарынга, кичээлдерге олуржуп, өөреникчилер болгаш ада-иелер-биле ужуражыышкыннарны организастап турдулар. Февраль 23-те, Май 9-та, ноябрь 7-де дайын киржикчилери ажы-төлүн эдертип алгаш, музейге хөйү-биле кээп, экскурсовод уругларның солун чугаазын дыңнап, боттарының дугайында солун чугааларны экскурсияга келген кижилерге чугаалап берип турду. Каа-Хем кожуунуң ырак-чоок суурларынче чаңгыс хүннүң, хөй хонуктуң экскурсияларын, походтарны чорудуп турган бис. Ол экскурсиялар үезинде Каа-Хем кожуунда дайын киржикчилери чеже кижи барыл, каш кижи ээп чанып келгенил, а каш кижи дайынга өлгенил дээрзин тодарадып, даңзызын тургускан бис.

Май 9-та патриотчу ырларның, шеригжиткен чыскаалдың мөөрейин үстүкү класстарның өөреникчилериниң аразынга чорудары чаңчылчаан. Мөөрейниң жюри кежигүннеринге фронтучуларны кииристирип, түннелди үндүрүп, шаңналды тыпсып турдулар. Мөөрейниң негелдези – шилип алган ырызынга таарыштыр кеттинери, команда езугаар марштап кылаштавышаан ырыны күүседири, автоматты дүрген чазып эптээри болгаш шаптараазыннарны дүрген эртери. Ол маргылдааларны өөреникчилер, ада-иелер, аалчылар кончуг улуг сонуургал-биле көөр чүве. Кожуунуң суурларын кезип тургаш, дайын киржикчилерин чурукка тырттырып ап, оларның школага бергени эдилеп чораан эт-севин, шаңналдарын чыып алгаш, музейде делгээн бис. Суурларны кезип чоруп тургаш, революсчу, дайынчы, күш-ажылчы алдар темазынга «Каа-хемчилер дайын чылдарында», «Тыва эки-турачылар», «Фронтуга дузаламчы» деп экспозицияларны чыып, экспонат бүрүзүнге эртем тайылбырын бижип, экскурсия чорударынга белеткенип, залдың арыгсилиг турар чоруун хүннүң-не чедип ап, экскурсиялап келгеннерни эвилең-ээлдек хүлээп алыры музейге ажылдап турган өөреникчи бүрүзүнүң эки чаңчыл, хүлээлгези болу берген. Өөреникчилер даанган ажылынга бедик харыысалгалыг болуп, экскурсиялап келгеннерге эвилең болурун медереп билип, чугаа-домаан дыңнакчыларга чедингир, билдингир болдурар дээш артык, дудуу сөстер хереглевейн, литературлуг дылга чугаалаар кылдыр боттарын кижизидип турган. Экскурсиялап келгеннериң айтырыгларынга шын, тода харыы бээрибиле немелде литератураларны номчуп, билиин бедидип, улам-на сорук кирип ажылдап турдулар. Музейге ажылдап турган уруглар школаны доозар бетинде боттарының орнунга ажылдаар өөреникчилерни белеткеп каар. Бо ажылды эге баштай Чечек Санаа эгелеп кагды. Доозарда бодунуң дуңмазы Марианнаны белеткеп каан. Иркутск университединче өөренип киргеш, төөгү башкызы бооп ажылдап чедип келди. Марианна доозарда дуңмазы Ленаны белеткеп каан. Марианна боду Кемерово университединиң краеведение факультедин дооскаш, амгы үеде Алдан-Маадыр аттыг музейде эртем ажылдакчызы бооп ажылдап турар. А Леназы Санкт-Петербургче өөренип чоруурда база бир кижини белеткеп каан. Музейивистиң ажыл-херээ бо өг-бүленің уругларының сонуургалын көдүрүп, бедик мергежилдиг эртем-билиглиг кижилер бооп өзүп сайзыраарынга улуг рольду ойнааны чугаажок.

Школачыларывыс ол үелерде совхоз ажылынга улуг дузаны чедирип турган. Хой кыргылдазы, огород, сиген-ширбиил үезинде уруглар акшаны ажылдап алыр турду. Ынчангаш чылдың-на ол-бо улуг хоорайларже экскурсиялап чоруп турдувус. Школага өөреникчилерге немелде мергежил чедип алырынга совхоз дузалажып турган. Доозукчулар бышкан билигниң аттестады-биле кады чолаачы, тракторист, машина-биле инек саар, саанчы, малчын деп мергежилдерниң херечилелдерин база ап турдулар. Надежда Салчак саанчылааш, ат-алдары алгаан, Тыва АССР-ниң Дээди Совединиң депутадынга ийи катап соңгуттурду. Ставрополь крайга болган аныяк саанчылар конкурузунга Гоша Шимит чемпионнаан, трактор башкарарынга Оксана Чаш-оол чемпионнаан, а Галина Сыгыртаа машина-биле инек саарынга чемпион болуп, төрээн школазының, республикавыстың адын алдаржытты.

Музейниң баштайгы экскурсоводтарындан бедик культурлуг, эртем-билиглиг специалистер үнген. Оксана Чаш-оол Кызылдың ийи дугаар школазында төөгү башкызы болуп ажылдавышаан, афганчыларга тураскааткан музейни тургузуп алды. Зарина Шивит — дээди эртемниг юрист, Инна Кинсан, Лариса Ооржак, Чечек Санаа — төөгү башкылары, Полина Багай-оол, Клава Дамба, Байлак Килик, Андрей Конгар, Тимофей Сандан школа директорлары бооп ажылдап чорлар. Хөй-хөй доозукчуларывыс бөгүн суму, кожуун чагыргаларында харыысалгалыг ажылда төлептиг ажылдап турар. Музейивистиң 30 ажыг чылда кылып келген ажылының түңнели ол-дур.

1998 чылдың июнь айда башкыларның туризм талазы-биле республика следун эрттирип эгелээнинден бээр 50 чыл оюн Сарыг-Септиң чурт-шинчилел музейиниң баазазынга аргадуржулга солчуп, республиканың аңгы-аңгы школаларындан башкылар чорудуп турары туризм болгаш краеведение ажылдарын түңнеп чугаалашкаш, туризм техниказынга маргылдааларны суурдан ырак эвесте каас-чараш бойдус чурумалдыг Кызык деп черге эрттирген. 50 чыл болган юбилейни хоочун турисчи, музейниң үндезилекчизи башкының адынга тураскаадып эрттирген (бо чүүлдүң автору).

Ада-чурттуң Улуг дайынынга совет чоннуң тиилелгезиниң 60 чыл оюн демдеглеп тура, кожуун, республика удуртукчулары музейниң ажылын кичээнгей чок арттырып кагбайн, бедии-биле үнелээр боор дээрзинге бүзүреп артым.

Достай ИРГИТ,
Каа-Хем кожуунуң хүндүлүг хамаатызы, РФ-тиң алдарлыг башкызы.

КИЖИЗИДИКЧИ РОЛЮ УЛУГ

ДАЙЫН ҮЕЗИНДЕ АРАТТАРНЫҢ АМЫДЫРАЛЫ

Немец-фашистиг эжелекчилерни чылча шаап узуткаан Ада-чурттуң Улуг дайыны делегей төөгүзүнде улуг болуушкун бооп арткан. Ол дайынның төнгенинден бээр азы аңаа тиилелгеден бээр 60 чыл болган оюн 2005 чылдың май 9-та бүгү чурт демдеглээр.

Бо дайынның эгелээриниң бүдүүзүнде болгаш дайын чылдарында тыва чоннуң амыдыралының кандыг турганын бодумнуң көрген, билген шаам-биле өскен-төрээн черим Сүт-Хөлдүң араттарының амыдыралының чижээнден кыска сактыышкынымны допчулап көргүзер бодай-дыр мен.

1940 чыл. Ынчан он бир харлыг турган мен. Ам бодап чоруурумга, Тыва Арат Республиканың араттарының эң-не бай турган чылдары ол болгу дег. Ол чылдарда Сүт-Хөлдүң Калбак-Хараган, Чес-Булуң аалдарының малынга одар чедишпес турганын эскерер турдум. Сүт-Хөл девискээри Хемчик хемниң эң-не делгем одар-белчиирлиг, тараалаң, хадылаң черлери ол-ла болгай. Ак, Хемчик алаактарының аалдары часкы тарылга адакталыры билек-ле, Ак хемниң ооруун куду, Калбак-Хараган, Чес-Булуң артын дургаар, Алдыы, Үстүү Кызыл-Тайгалар белиниң шынааже кирген хаваанын баарын куду дизе хонгулапкан турар чүве. Ол-ла аалдарның малы Кызыл-Тайга белинге, Калбак-Хараган шыгынга, Чес-Булуң алаактарынга сыңышпастай бээр чүве болбазыкпе. Часкаар чайын ол кавының мал одары төнер, аалдар Сүт-Хөлдүң хөлүн долгандыр ажыктарже, Биче-Хөлчүк, Калбак-Арга дээш, өске-даа одар-белчиири делгем, сериин тайгаларже тарай көшкүлей бээр турдулар. Күзүн октябрь 1-ге чедир тараа, сиген ажаалдазы доостурга-ла, аалдар күзеглеринче хонуптар. Ол хуусааны манаар дээш одар-белчиир чедишпезинден чон халаажырай бээрлер эвейикпе. Сүт-Хөл чону чылгы малын «Чедер» ховузунга эккеп кыштадыр турган.

Ол-ла чылдарда Тывага малдың баш санын ийи сая чедирер дээн сорулга күүсеттинген. «Ол санны чоокку чылдарда ийи сая беш чүс муң чедирер» деп, АРН ТК-ның, Тыванын Чазааның кыйгырыы үнген деп, нам үүрлериниң арбан, суму даргаларының чон ортузунга суртаалдап турганын эки сактыр мен.

1941 чылдың чайы, Ада-чурт ССРЭ-же немец-фашистиг эжелекчилер оор езу-биле халдап кирген. «Бүгү-ле — чүвени фронтуже, Ада-чурт ССРЭ-ни камгалаарынче, немец-фашистиг эжелекчилерге өлүм!» деп кыйгырыгларның адаа-биле арбан, сумунуң араттарының хурал, чыыштары удаа-дараа диңмиреп эгелээн. ТАР-ның нам, Чазааның удуртулгазы дайын байдалынга дүүштүр тургустунганы кижи бүрүзүнге эскеринчиг турган.

Мен ол чылдарда Чадааананың долу эвес ортумак школазынга өөренип турган мен. Ынчан бистерни узун чапсар санында-ла школа коридорунга чыскаапкаш, башкыларывыс дайын шөлдеринде байдалдарны чугаалап бээр турган. Улуг-хүннерде бисти клубка чыып алгаш, АРН кожкомунуң пропаганда болгаш агитация килдизиниң эргелекчизи Мөгдүн дээр дарга дайын медээлерин тодаргайы-биле тайылбырлап бээр турду.

Тыванын арат чонунуң Ада-чурттуң дайынынга хамаарылгазы кончуг чоок турган. Немец-фашистиг эжелекчилерниң ССРЭ-ге удур чөптүг эвес дайынынга Совет Эвилели хостакчы дайынны чорудуп турарын Тыванын араттары медереп билип, ок-боозун тудуп алгаш, дайылдажып кириптеринге белен турганнар. Араттар дайын шөлдеринде тулчуп турар Совет Кызыл шериглерге чүнүң-биледаа дузалаарындан ойталавас турганы илдең. Тыва чон дайынның салдарындан чурттуң иштинде тургустунуп келген дүшкүүрлүг байдалдарга чагыртып, ажылагыйга хамаарылгазы бедип, негелдени улам күштелдирип эгелээн.

Нам, аревэ үүрлериниң болгаш арбан, суму чагыргаларының ажыл-чорудулгазының кол угланыышкыны — идепкейлиг кижилерниң күжүнге даянып тургаш, чондан дузаламчы чыып, ону кызыл коъш-биле дайын шөлдеринде тулчуп турар Совет Кызыл шериглерже чорудары турган. Белек, дузаламчы чыылдазынга өреге бүрүзү мал-магандан эгелээш, акша-төгерик, эт-сеп дээш, чүнү-даа берип турган. Арбаннар аайы-биле херээжен чонну чыггаш, хол-хаптарындан эгелээш, даарап билир идик-хевин даарадып, Кызылдың болгаш кожуннарның дааранар артельдеринге кышкы бөрттерни, чолдак тоннарны, кидис идиктерни кылгаш, фронтуже чорудуп турду.

Ада-чурттуң Улуг дайынының чылдарында чон ортузунга шериг өөредилгези нептерээн. Аревэчилерден эгелээш, бөдүүн араттарга чедир шериг өөредилгезинге хаара туттунган 45 хар чедир эр кижи бүрүзү өөредилгеге хереглээр хаактарлыг (лыжа), ыяштан чазаан ланчыы бооларлыг, гранаталарлыг турдулар. Олар «аревэчилер», «ополченнер» дээр шеригжиткен бөлүктерге хаара туттунган турган. Сарыг-ногаан өңнүг пөстен даараан шериг чүвүр, хөйеңнерлиг, колун курларлыг, сапык идиктерлиг чыскаалыпкан чоруп тургулаанын сактырдыр мен. Дайын чылдарында аревэчилерниң, школачыларның ырлажып турган ырлары кулаамга амга дээр дыңналып кээр. Чижээлээрге, «Даарта чаа келзе...», «Чарлыышкын», «Чылча шавар» дээш, оон-даа өске.

Школаларга шеригжидилге кичээли база немешкен. Бисти АРШ-тан чаа халажып келген Дугаржап дээр башкы башкылап турду. Ооң соонда Ада-чурттуң дайынындан эки турачылар халажып келгенде, бисти дайын киржикчизи гвардейжи-старшина Семис-оол Куулар башкылай берген. Шеригжидилге кичээлдериниң шыңгыы эртип турганын утпаан мен.

Бистер, өөреникчилер, чайгы дыштанылгада көдээге баргаш, ажыл чорудар турдувус. Школа тараарга, башкылар кылыр ажылывыстың даңзызын тургузуп бээр. Чижээлээрге, кым каш өрге өлүргеш, кежин дужаарыл дээн ышкаш. Күзүн өөренип келгеш, квитанция езугаар санажып турган бис. Ол шагда өрге-күске көвей турганындан оларны тараның хоралыг дайзыны кылдыр санап турган. Мен чайгы үеде Сүт-Хөлдүң Кара-Чыраага «Шагбан-Терек» МЧАЭ-зинге сиген ажылынга киржир турдум. Ол чылдарда арбаннар аайы-биле бир-бир гектар кызыл-тасты тарып ажаагаш, күрүне курлавыры кылдыр дужаар турган чүве.

Делегейниң ийиги дайыны чүгле Европа чурттарынга эвес, кайы-даа күрүнелерге салдарлыг турганы чугаажок. Бистиң Тывага чоннуң амыдыралының деңнели дыка-ла кудулаан турду. Араттарның малының баш саны эвээжээн. Дайын бүдүүзүнде барык-ла өреге бүрүзү мунар аъттыг турган болза, дайын сөөлүнде мунар аъды чок, чадаг кылаштаар өрегелер саны көвүдей берген турганын сактыр-дыр мен. Садыгларга бараан келбестээн, хөйлең, чүвүр даарап кедер бөдүүн пөс аймаа безин тывылбас турду. Ында-хаая арбаннар хуралдарынга өреге бүрүзүнге-ле 4-5 метр даалымба хуваап садар турган чүве. Бистиң Сүт-Хөлге чамдык эр улус «Нарын-хеден» дээр шоодай хевирлиг чүвүр даарап кедип турдулар. Ол шагда араттар макарон кылыгларын, янзы-бүрү далган-тараадан кылган чемнерни танывас турган дээр болза, частырыг болбас-ла боор. Садыгларга ындыг аъш-чем аймаа турбаан-даа. Тыва чон сарыг шайны, дүңзе таакпыны кайыын-даа тыппас турган. Шай орнунга черлик шай, шеңне дээн чижектиг оът-сигенни ажыглап турган. Таакпы орнунга, эрги даңзаларын-даа доорап тыртып-ла турдулар. Дайынның сөөлгү чылдарында «кылбыш» (хавак) дээр хээшпе кылыр калбак бүрүлер бар апарган, ооң үрезинин сураглап, ону тарып, өстүрүп, таакпы орнунга ажыглаар апарган чүве.

Үстүнде одуругларда бижээним чижектерни мен бодум көрүп, чурттап эрткен болгаш сактып орарым бо. Амгы үениң аныяктары бүзүревес-даа чыгыы-ла боор деп бодаар-дыр мен. Ада-чурттуң дайынының бо берге уржуктары барык-ла бежен чылдарга чедир уламчылаан деп билир мен.

1945 чылдың май айда маадырлыг совет улус, оларның тиилеттирбес Кызыл Шерии немец-фашистиг эжелекчилерни чылча шаап узуткаан деп, медээ чон ортузунга тарай берген. Кижи бүрүзүнүң хавак-кастыы частып, арын-шырайында өөрүшкүнүң хүлүмзүрүү чайыннай берген чүве-ле болгай. Дайын төнген. Совет Эвилелиниң ажылчы чоннары улаштыр-ла дайынның айыылхалавындан чурттуң хоозураашкыннарын катап тургузар дээш шалыпчы күш-ажылды чарлааш, демисежип кирипкеннер. А Советтиг Тыванын араттары мал, чер ажылынче шымнып киргеннер. Тыванын көдээзи 1948 чылдан эгелеп колхозтажыышкынче калбаа-биле шургуп кирген чүве ийин.

Аваа МОНГУШ.

Кызыл хоорай.

Тыва Республиканың Долаа фондузунуң дугайында

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ХООЙЛУЗУ

Хоойлужудулга палатазы 2004 чылдың ноябрь 10-да хүлээп алган
Төлээлекчилер палатазы 2004 чылдың ноябрь 25-те чүүлдүг деп көрген

Бо Хоойлу Россия Федерациязының Хамааты кодекизинге, «Долаа дугайында» Россия Федерациязының Федералдыг Хоойлузунга, «Шимчевес өнчү-хөреңгиниң долаазының ипотеказының дугайында» Федералдыг хоойлуга болгаш өске-даа федералдыг хоойлуларга, «Тыва Республиканың күрүне өнчүзүн эргелеп-башкарарының дугайында» Тыва Республиканың Хоойлузунга дүүштүр Тыва Республиканың Долаа фондузун тургузар чурумун тодарадыр, Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнде турар эт-хөреңги объектилерин, ооң иштинде республикага социал-экономиктиг ужур-дузалыг бедик үре-түннелдиг инвестициялыг болгаш өске-даа төлевилелдерни чээлиге алырынга херек эт-хөреңгилерни болгаш өнчү эргелериниң (негелделериниң) долааже дамчыдар чаңгыс аай чурумун болгаш негелде-байдалдарын доктаадып тургузар.

1 эге. Ниити дүрумнер

1 чүүл. **Бо Хоойлуда ажыглаттынып турар кол-кол билиишкиннер**

Бо Хоойлуда дараазында билиишкиннер ажыглаттынып турар:

долаа – кредитор азы чээли берикчизи (долаа тудукчузу) долаа-биле хандыртынган хүлээлге езугаар, долаада турар эт-хөреңгини федералдыг хоойлу-биле доктааттынганы езугаар хавырып алыр, эт-хөреңгиниң өртээниң күсели-биле ооң мурнунда турар хүлээлгени күүседир артык эргелиг болурунуң күжү-биле хүлээлгени хандырар арга;

долаа эт-хөреңгизи - хавырары (хураары) бо Хоойлу-биле доктааттынган, Тыва Республиканың Долаа фондузунуң составынче кирип турар эт-хөреңги;

долаа берикчизи – долаа-биле хандыртынган хүлээлге талазы-би-ле өрелиг кижи азы долаада берген эт-хөреңги ооң өнчү эргезинде турар азы ажылагыйжы уштап-баштаар эргези езугаар ооң өнчүзү болуп турар үшкү кижи. Салдынып турар эт-хөреңгиге эргелиг кижи долаа берикчизи болур эргелиг болур.

Долаа тудукчузу – долаа-биле хандыртынган хүлээлге талазы-биле чээли берикчизи, ол хүлээлгениң өрелиг кижизи хүлээлгезин күүсетпээн таварылгада, ол өнчүнүң ээзиниң (долаа берикчизиниң) өске чээли берикчилери-биле аразында хамаарылгаларындан артык эргелиг болуп, долаага берген хөреңгиниң өртээнден хоойлу-биле доктааттынганы езугаар хавырар эрге-биле төлевир алыр эргелиг.

Тыва Республиканың Долаа фондузу –Тыва Республикага социал-экономиктиг ужур-дузалыг инвестициялыг болгаш өске-даа төлевилелдерни чээлиге бээринге долаа кылдыр ажыглаттынып турар болгаш оперативтиг эргелеп-башкарылгага база ажыл-агыйга ажыглаар кылдыр дамчыттынмаан, республика бюджединиң акша-хөреңгизинден аңгыда Тыва Республиканың өнчүзүнде туруп турар шимчээр болгаш шимчевес эт-хөреңги.

2 чүүл. **Тыва Республиканың Долаа фондузунуң сорулгалары болгаш ужур-утказы**

1. Тыва Республиканың Чазаа-биле үндүртүнүп турар үнелиг саазыннарның бүзүрелдиин бедиринге, Россияның болгаш даштыкы инвесторларның магадылалдарын хандырарынга база ол ышкаш кады тургузукчузу (киржикчизи) Тыва Республиканың Чазаа болуп турар күрүнениң унитарлыг бүдүрүлгелериниң, азы хүлээлгелериниң күүселдезинге сонуургалдыг бооп турар өскедаа юридиктиг эргелиг кижилерниң хүлээлгелерин хандырарынга, Тыва Республиканың экономиказынга инвестиция курлавырларын киириштиринге чогумчалыг негелде-байдалды Тыва Республиканың девискээринге тургузар сорулгалар-биле Тыва Республиканың Долаа фондузу хевирлеттинип тургустунар.

2. Кажан улуг ужур-дузалыг инвестициялыг төлевилелди азы өске-даа төлевилелди ажыглалга киирерин боттандырып турар, ону хандырар үеде негеттинип турар хемчээлдиң негелделерин хандырыптар хемчээлдиг өртектиг хире долаа эт-хөреңгизи чок чээли алыкчызы (Тыва Республиканың Чазаа, Тыва Республиканың унитарлыг бүдүрүлге чери, Тыва Республиканың күрүне албан чери) болган таварылгада, Тыва Республиканың Долаа фондузу ажыглаттынар.

3. Бо Хоойлу муниципалитет тургузуунуң эт-хөреңгизи-биле хандыртынып турар долаалыг, тус черниң бот-башкарылга органнарының хүлээлгелерин күүседириниң талазы-биле тыптып келген эрге-хоойлу хамаарылгаларынга күштүг болуп таравас. Муниципалитет тургузуунуң долаа фондуларының хевирлеттинип тургустунарының чуруму тус чер бот-башкарылга органнарының эрге-хоойлу актылары тодараттынып тургустунар.

2 эге. Тыва Республиканың Долаа фондузунуң хевирлеттинип тургустунары

3 чүүл. **Долаа эт-хөреңгизи – Долаа фондузунуң объектилери**

1. Тыва Республиканың Долаа фондузунче кииртинип турар долаа эт-хөреңгизинге Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнде турар дараазында эт-хөреңги хамааржып болур:

1) шимчевес эт-хөреңги:

а) эт-хөреңги комплекстери болуп турар бүдүрүлге черлери;

б) сайгарлыкчы ажыл-чорудулгага ажыглаттынып турар бажыңнар, улуг тудуглар, өске-даа шимчевес эт-хөреңги;

в) төндүр кылдынмаан тудуглар объектилери.

«а», «б», «в» дугаар иштики пунктуларда айыттынган шимчевес өнчү-хөреңги, ол бүдүрүлге чери азы өске эт-хөреңги, чок болза ол участоктуң кезектери, азы долаа берикчизиниң аренда эргезинге хамааржыр чер участогунуң азы ооң кезектериниң туруп турар чер участогунуң олла керээзи езугаар чаңгыс үеде, хары угда ипотекалаан болза, долаа эт-хөреңгизи бооп болур.

2) шимчээр эт-хөреңги:

а) шимчевес эт-хөреңгиге хамаарышпас эт-сеп;

б) өртектиг саазыннар дугайында хоойлулар-биле азы оларның доктаатканы чурум-биле өртектиг саазыннар санынга кииртинген өртектиг саазыннар, оларның иштинде күрүне облигациялары, векселдер, чектер, депозиттиг болгаш камгалалдыг сертификаттар, акциялар болгаш өске-даа документилер;

3. Хоойлу-биле доктаатканын езугаар хавырып ап болур эт-хөреңгиге хамаарыштыр эргелер (негелделер).

2. Федералдыг хоойлуда көрдүнген чурум езугаар ыяап-ла хуужудары көрдүнген азы хуужудары хоруглуг эт-хөреңгилерни долаага салырын болдурбас.

3. Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнде турар дараазында объектилерин долаага дамчыдары хоруглуг:

1) черлер;

2) казымал байлактар;

3) доктааткан чурум езугаар төөгүнүң, архитектураның болгаш культураның тураскаалдарынга хамаарыштырган бажыңнар, тудуглар, тудуп каан тураскаалдар;

4) езулалдар эрттирер бажыңнар, тудуглар болгаш улуг тудуглар;

5) социал-культура ужур-уткалыг ажылдарга ажыглаар бажыңнар, тудуглар, улуг тудуглар;

6) юридиктиг организацияларга шынзылга езугаар ушкарып-башкарары-биле дамчыдып бергени чуртталга фондузунга хамаарышпас күрүне объектилери;

7) хоойлужудулгага дүүштүр төлевир тыртары болдунмас, саарылгадан хавыртынган өскедаа эт-хөреңгилер.

4 чүүл. **Тыва Республиканың Долаа фондузун хевирлеп тургузарынга херек күрүне өнчүзүнүң объектилерин шилиир негелде-байдалдары болгаш принциптери**

1. Тыва Республиканын Долаа фондузун тургузарынга херек күрүне өнчүзүнүң объектилерин шилип тура, объектилерниң дараазында характеристикаларын өөренип көөр:

1) объектилерниң юридиктиг эрге-байдалының тодаргайы (объектини өнчү кылыр эргени бадыткап турар документилерниң бары, Тыва Республиканың өнчүзү кылдыр объектиниң күрүнеде бүрүткелиниң бары, долааны амыдыралга боттандырган таварылгада объектиниң кандыг-бир хүлээлгелер болгаш кызыгаарлаашкыннар-биле шүүдеттинмээни);

2) субъектиниң рынокта өртээниң өскерилбези;

3) объектиниң коммерциялыг орулгалыы болгаш экономиктиг үре-түннелдии (долааны дуглаарынга херек объектиден кирип турар орулгаларның доктаамал болгаш чедимчелиг болуп турары).

2. Тыва Республиканын Долаа фондузун хевирлеп тургузарынга херек күрүне өнчүзүнүң объектилерин шилип тура, дараазында негелделер салдынар:

1) долаада салдынган эт-хөреңги, эт-хөреңгиге эргелел азы чер участоктарын арендалаар эрге чээлини эгидерин болгаш ооң хууларын төлээрин хандырар ужурлуг;

2) Тыва Республиканын Долаа фондузунуң бүгү объектилери аар өртекке акша-хөреңги кылдыр шилчиттинер болур ужурлуг.

5 чүүл. **Тыва Республиканың Долаа фондузунуң объектилериниң сан-даңзызын хевирлеп тургузары**

1. Тыва Республиканың Долаа фондузунче кииртинип турар эт-хөреңги эргелериниң болгаш эт-хөреңгизиниң составы Тыва Республиканың Долаа фондузунда объектилерниң сан-даңзызы-биле быжыглаттынар. Тыва Республиканың Долаа фондузунуң объектилериниң даңзызынга негелделер бо Хоойлуга дүүштүр Тыва Республиканың Чазаа-биле бадылаттынган Тыва Республиканың Долаа фондузунуң дүрүмү-биле тодараттынып тургустунар.

2. Тыва Республиканың Долаа фондузунче кииртинген объектилерниң сан-даңзызы Тыва Республиканың Чазааның киргени-биле, ээлчеглиг саң-хөө чылының эгелээнинин соонда 30 хонуктан орайтатпайн, Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазының доктаалы-биле чыл санында бадылаттынар.

3. Тыва Республиканың Долаа фондузун ажыглаанының дугайында медээ-дыңнадыг федералдыг хоойлужудулгага болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгазынга дүүштүр күрүне өнчү-хөреңгизин эргелеп-удуртурунга болгаш башкарарынга доктааттынган чурумну сагып турарының контролюн боттандырар сорулгалар-биле квартал санында Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазынче чоруттунар.

6 чүүл. **Тыва Республиканың Долаа фондузунуң объектилериниң сан-даңзызынче кииртинип турар долаа эт-хөреңгизиниң талазы-биле ыяап-ла кылыр медээ-дыңнадыг**

Тыва Республиканың Долаа фондузунуң объектилериниң даңзызынче долаа эт-хөреңгизиниң талазы-биле ыяап-ла дараазында медээлер кииртинер:

1) шимчевес хөреңги талазы-биле – шимчевес хөреңгини тодаргай билип алырын болдурар медээлер, ооң иштинде хамаарышкан чер участогунда шимчевес хөреңгиниң туружун азы өске шимчевес хөреңгиниң составында турарын тодарадыр медээлер, үнелеттинип турар өртээ;

2) эт-хөреңги комплекизи болур бүдүрүлгелер талазы-биле – бо чүүлдүң 1-ги пунктузунуң 1 кезээнде айыттынган медээлерге немей бүдүрүлге чериниң составын болгаш өртээн, а ол ышкаш бүдүрүлге чериниң составынче кииртинип турар бүгү өрелериниң (хүлээлгелериниң), чээли берикчилерин, байдалын, хемчээлин болгаш оларны негээр хуусааларын айытпышаан, даңзызын айтыр;

3) шимчээр хөреңгиге, өртектиг саазыннарга, өнчү кылыр эргеге хамаарыштыр хоойлужудулгага дүүштүр кылыр медээдыңнадыгларны айтыр.

2. Долаа керээзиниң эт-хөреңгизиниң бооп турар Тыва Республиканың Долаа фондузунуң объектилери долаа-биле магадаланган хүлээлгелерин төндүр күүседиринге чедир дараазында чылдарда Тыва Республиканың Долаа фондузунуң объектилериниң сан-даңзызынче кииртинер.

7 чүүл. **Тыва Республиканың Долаа фондузунуң үнелеттинген өртээ**

1. Тыва Республиканың инвестициялыг болгаш өске-даа төлевилелдерин амыдыралга боттандырар сорулга-биле чээли керээлерин, кредит керээлерин азы өске-даа хүлээлгелерин хандырарынга херек Тыва Республиканың Долаа фондузунуң объектилериниң ниити үнелеттинип турар өртээн Тыва Республиканың Долаа фондузун ажыглап тургаш, чээли бээр республика программаларының инвестициялыг болгаш өске-даа төлевилелдериниң акша-биле ниити түннээн хемчээлинден көрүп тура, тодарадыр.

2. Долаа талазы-биле өрези чок, Тыва Республиканың Долаа фондузунуң объектилериниң өртээн баш бурунгаар санап тургузары болгаш өртээн эде санаары Тыва Республиканың Чазааның эт-хөреңгини башкарар талазы-биле бүрүн эргелиг төлээлеттирген органның шиитпири-биле чоруттунар.

3. Тыва Республиканын Долаа фондузунун объектилериниң составын ээлчеглиг чаа чылдың эгезинде ылавылап тодарадыр ужурлуг.

4. Тыва Республиканың Долаа фондузунуң долаага дамчыттынып турар объектилериниң үнелели, хоойлужудулгага дүүштүр хамаарылга чок үнелекчилер-биле чоруттунар. Оларның үнелели-биле холбашкан чарыгдалдар чээли алыкчызының акша-хөреңгизи-биле боттандыртынар болгаш чээлиге бердинген Тыва Республиканың Долаа фондузунуң объектилерин ажыглааны дээш Республиканың Долаа фондузунуң объектилерин ажыглааны дээш төлевирже кииртинип турар.

8 чүүл. **Тыва Республиканың Долаа фондузун ажыглаар чуруму**

1. Долаа фондузунуң объектилери долаа тудукчузунга, долаа керээзинде көрдүнген таварылгалардан ангыда, дамчыттынмас ужурлуг.

2. Долаа фондузунуң объектилериниң долаага хамаарыштыр эргелерин долаа тудукчузунуң дүжүп бээри долаа берикчизи-биле чөпшээрежилге езугаар, бир эвес долаа дугайында керээде өске үүл көрдүнмээн болза, болдуруп болур.

3. Долаа фондузунуң объектизинге хамаарыштыр долааны болгаш долаа эргезин соксадырын, долаа болгаш долааны соксадыр дугайында керээ чарган үеден эгелеп Россия Федерациязының болгаш Тыва Республиканың хоойлужудулгаларында көрдүнген таварылгаларда, бүрүткээр ужурлуг.

4. Долаа фондузунуң объектилерин хавырарда, Россия Федерациязының, Тыва Республиканың хоойлужудулгаларында болгаш долаа дугайында керээде көрдүнген чурум езугаар чорудар.

3 эге. Инвестициялыг болгаш өске-даа төлевилелдерни шилиир чуруму

9 чүүл. **Тыва Республиканың Долаа фондузун ажыглап тургаш чорудар төлевилелдерни амыдыралга боттандырарынга херек ажыл-агыйның кол-кол адырлары**

Инвестициялыг болгаш өске-даа төлевилелдерни Долаа фондузун ажыглаар байдалдарга чээли-биле акшаландырар чагыгларже, акшаландырыышкыны республика бюджединден, федералдыг бюджеттен субвенциялардан, республиканың бюджеттен дашкаар фондуларындан азы ажыл-агыйлыг субъектилерниң акшазындан болдунмас азы үре-түннелдиг эвес болур төлевилелдерни киирер ужурлуг.

10 чүүл. **Төлевилелдерни шилииринiң принциптери болгаш үнелээр барымдаалары**

Тыва Республиканың күрүне өнчүзүнде турар долаа активтериниң таныштырар талазы-биле программаларже киирер дээш, инвестициялыг болгаш өске-даа төлевилелдерни шилип тура, төлевилелди амыдыралга боттандырарындан алыр экономиктиг орулганы болгаш чээлини дедир эгидериниң магадылалдарының бүзүрелдиниң принциптерин, а ол ышкаш дараазында үнелел барымдааларны ажыглаар:

төлевилелдиң республикага хамаарыштыр социалдыг болгаш экономиктиг ужур-дузазы;

төлевилелдиң экономиктиг үре-түннелдии болгаш орулгалыы.

4 эге. Тыва Республиканың Долаа фондузун ажыглавышаан, чээли бээр төлевилелге хамаарыштыр долаа эт-хөреңгизиниң онзагай талалары

11 чүүл. **Долаа эт-хөреңгизин тургузары**

1. Тыва Республиканың Долаа фондузун ажыглавышаан, чээли бээр төлевилелге хамаарыштыр долаа эт-хөреңгизиниң тургустунары өнчүнүң, чер участоктарын өнчү кылыр эргениң болгаш арендалаар эргениң хемчээлин болгаш характерин, чээли берикчизиниң үндүргени негелде-байдалдарынга хамаарыштыр тодараттынар.

Долаа кол өрени дуглаарынга, чээли талазы-биле хууларны төлээринге херек хемчээлдиг кылдыр, долаа тудукчузунуң негелделеринге дүүштүр ону хандырар ужурлуг, а ол ышкаш керээ күүсетпээниниң шиитклин төлээр, күүселдезин өй-шаанда төлевээнинден тыптып келген чарыгдалдарны дуглаар курлавырлыг болур ужурлуг.

2. Тыва Республиканың Долаа фондузун ажыглап, чээли-биле акшаландырар республика программазынче кирип турар төлевилелдер бүрүзүнге аңгы долаа эт-хөреңгизи белеткеттинер болгаш тургустунар.

5 эге. Долаа дугайында керээ

12 чүүл. **Долаа дугайында керээни белеткеп кылыры болгаш аңаа ат салыры**

1. Тыва Республиканың мурнундан долаа берикчизи кылдыр Тыва Республиканың Чазааның эт-хөреңги башкарар талазы-биле бүрүн эргелиг күүсекчи эрге-чагырга органы төлээлеп киржир.

2. Тыва Республиканың Долаа фондузунуң объектилериниң долаа тудукчулары болуп, Россияның болгаш даштыкы күрүнелериниң юридиктиг организациялары, хууда кижилери, даштыкы күрүнелер болгаш чурттар аразының организациялары кирген бооп болур.

3. Тыва Республиканың өнчү эргезинде турар объектилерге долаа эргезин тывылдырып келир керээлериниң учедун, долаа дугайында керээниң бүрүткелинден хамаарылга чокка, Тыва Республиканың Чазааның эт-хөреңгини башкарар талазы-биле бүрүн эрге бергени күүсекчи эрге-чагырганың органы боттандырар.

4. Долаага дамчыттынып турар эт-хөреңги долаа берикчизи-биле камгалаттынган турар ужурлуг. Долааже дамчыдып берген эт-хөреңгиниң камгаладылгазын чорудуп турар таварылгаларда, тургустунуп келир болгу дег айыылдыг камгаладылгаларның хевирлерин талаларның чөпшээрежилгезин езугаар тодарадыр.

5. Күрүне өнчүзүн долаага алыр эрге долаа керээзинге күрүне бүрүткелин чоруткан күнден эгелеп тыптып келир.

13 чүүл. **Тыва Республиканың Долаа фондузунуң объектилерин тускай сорулгаларын езугаар ажыглап турарын контрольдаары**

1. Тыва Республиканың Долаа фондузунуң объектилерин тускай сорулга-биле ажыглаттынып турарының контролюн Тыва Республиканың хоойлужудулгазы-биле доктааттынып тургустунган чурум езугаар Тыва Республиканың Улуг Хуралының Хоойлужудулга палатазы, Тыва Республиканың Чазаа боттандырар.

14 чүүл. **Бо Хоойлунуң күштүг болуп эгелээри**

Бо Хоойлу ону албан езузу-биле парлаан хүнден күштүг болуп эгелээр.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш. ООРЖАК.

Кызыл хоорай
№ 910 УХ-1
2004 чылдың ноябрь 30.

Бисти өөртүп-ле чор

Айыраң Ховалыг 6 харлыг. Ол Шагаан-Арыг хоорайда чурттап, өөренип турар. Сонуургалы—чуруттунары. Бичии-ле хостуунда янзы-бүрү чуруктар чуруп-ла эгелээр.

Ол — аныяк өг-бүленің дун уруу. Уруунуң бир харлыг тургашла демир-үжүк, ном, саазын былаажырын авазы Аляна Соскуроловна эскерип каан. Бир-ле дугаар 2 харлыг тургаш, хүн чураан, а ооң соон дарый өг-бүлезинде ада-иезин, акы-угбаларын чуруп эгелээни онзагай. Авазы школага өөренип тургаш база чуруурунга ынак турган, ынчалза-даа уруу дег бичии тургаш, чуруттунмаанын сактып чугаалап олурар.

Айыраң өзүп келгеш, чурукчу Надя Рушева дег болур мен, мээң чураан чуруктарымны солунче чорудуп берзиңзе, авай, суг дигилээр. Ол бир дугаар класста өөренип турар. Ооң күзелдери, бодалдары бүтсүн деп йөрээп каалыңар. Солун чуруктарыңбиле бисти өөртүп-ле чор!

Анай ДАВААДОР.

Шагаан-Арыг хоорай.

Клазывыс идепкейлиг

Бис Хандагайты ортумак школазының 9 "б" клазында өөренип турар бис. Бистиң клазывыста 23 өөреникчи бар. Удуртукчу башкывыс — Анастасия Александровна Сат. Клазывыс идепкейлиг болгаш эп-найыралдыг, корум-чурум талазы-биле школаның эки дээн класстарының санында кирип турар. Эки өөредилгелиг оолдар, уруглар хөй. Оларга: Ш.Тайгана, М.Чаяна, Д.Аяс, М.Сайлык, М.Орлан, К.Олеся, К.Шораана, М.Чоргаар, М.Олча хамааржырлар. Күш-ажыл талазы-биле тергиннеривис—С.Сергек, М.Анай-Хаак, Д.Чаагай, М.Доржу олар. Школада эртип турар бүгүле маргылдаа-мөөрейлерге идепкейлиг киржип, багай эвес черлерни ап келген бис. Ылаңгыя уруглар кончуг тывынгыр болгаш сагынгыр. Оларның аразында Х.Меңги, Д.Долума, М.Дайаана танцылаары болгаш хөглүг аажычаңы-биле ылгалып турарлар.

Чаяна МОНГУШ,
Меңги ХОМУШКУ.
Хандагайты школазының өөреникчилери.

Сонуургап дыңнаан бис

Биске чоокта чаа В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрының артистери келгеш, боттарының ажыл-ижи-биле чоок таныштырып, чараш ырлар-биле бисти өөрткеннер. Ол артистер дээрге Эзир-оол Монгуш, Сайдаш Монгуш, Борис Ооржак, Владимир Салчак, Орлан Оюн олар-дыр.

Бис бо ужуражылгадан келир үеде артист болур деп бодаар болза, кандыг эртемнерге эки өөренирил, артист кижи кандыг болурул деп чүвени дыка эки билип алдывыс. Биске ырлап берген ырыларын, шүлүктерин хөлчок сонуургап, чарашсынып дыңнаан бис.

Бүгү артистерниң чымыштыг ажыл-ижинге, хуу амыдыралчуртталгазынга чедиишкиннерни күзедивис. Төптүң кижизидикчи башкыларынга бис дээш сагыш аарып, бистерни чараш үүлге кижизидер дээш артистерни, эмчилерни чалааны дээш өөрүп четтиргенивисти илередип тур бис.

ИХЯ-ның назы четпээн уругларны тудуп тургузар төвүнде өөреникчилерден.

"Ажыг сугнуң" дузаанга кирбезин күзедим

Тыва чогаал кичээлинде С.С.Сүрүн-оолдуң "Авазынга даңгырак" деп тоожузун номчуп доостувус. Башкывыс Б.Г.Май-ооловна бо тоожунуң темазын болгаш идеязын, маадырларның овур-хевирин кончуг тодаргайы-биле биске дамчыткан.

Амгы үеде арагалаашкын айтырыы — үүгле ниитилелдиң эвес, а өг-бүлеге, кижи бүрүзүнге хамааржыр чидиг айтырыг-дыр. Ынчангаш мээң болгаш өөрүмнүң күзели—"Авазынга даңгырак" деп номну катап парлап үндүрерин дилээр улус-тур бис.

Сураглыг прозачы С.С.Сүрүн-оол — мөзү-бүдүш айтырыгларын делгереңгейи-биле бодунуң чогаалдарынга көдүрген чогаалчы. "Авазынга даңгырактың" кол идеязы—хуу амыдыралда болгаш ниитилелде хоочулуг апарган алкоголизмге бурууну онааштырганында болгаш аңаа удур эптеш чок туржуп турар кижилерниң чараш мөзү-бүдүжүн көргүскен. Баштайгы эгелерде ийи кожаның — аңныыр инспектору Чамбалдай биле садыг эргелекчизи Монгуш Самбыловичиниң барык хүннүң чыгыы канчаар арагалап, тамчыктанып турарын бирден-бирээ чокка бижээн. Хоочураан ийи арагачы боттарының өг-бүлелерин хилинчектеп, кадайларын, ажытөлүн шаанга киир түредир. Боттары база айыыл-халаптың чижи болу бээрлер. Ылаңгыя Монгуш Самбыловичиниң кадыы багай кадайы амызындан чарлырының мурнунда ашааның хайында сагыш-сеткилге аарышкылыг аар чүүктү чүктээр чаржынчыг салымга онаашкан. "Авазынга даңгырак" шынныг, бо үеде харындаа өөредиглиг, социал ужуруткалыг чогаал болгаш бар багай үүлге удур демиселди канчаар чорударыл деп айтырыгны чидиибиле тургускан.

Ооң уламындан тоожуда чырык хөөннүң эзлери болур төлептиг маадырларның овур-хевирлери чайлаш чок көстүп келген. Чараш-оол, Чечен-кыстың овур-хевирлери тоожуда караңгы амыдыралга чөрүштүр хып үнген чырыткы бооп турар. Олар боттарының адаларын араганың аспаандан адырып алыр дээш кандыг-даа арганы ажыглап турарлар. Бистиң амыдыралывыста база Чараш-оол, Чечен-кыс ышкаш ада-иезиниң, ниитилелдиң арагаже хандыкшаанынга удур демисежип чоруурлар бар. **Ынчангаш үе-чергемни база бо мөзүлүг маадырлар ышкаш, арага деп хамчыкка удур демисежирин күзедим.**

Чараш-оол биле Чечен-кыс амыдыралчы арга-дуржулгазы эвээш болганындан база кенен сеткилдиң хайында адаларынга дузаны төнчүзүнге чедир көргүзүп шыдавайн барганнар, ынчалза-даа кайгамчык кижизиг, кээргээчел, бурунгаар чүткүлдүг мөзүзү-биле бистиң ынак маадырларывыстың аразында киргеннер. "Авазынга даңгырак" — үүгле бакты эвес, буянны база көргүскен, үүгле шүгүмчүлелдиг эвес, а экини база бадыткаан чогаал.

"Авазынга даңгыракты" номчукчуну чалгынналдырар эвес, а сагыжын аартып бодандырар чогаал деп билген мен. Азы өскээр чугаалаарга, чогаалчы араганың аагынче улустуң кичээнгейин угландырган. Ынчангаш бичии-даа, улуг-даа улусту бо тоожуну номчуп, утказын ханы билип, арагаже хандыкшылдың салдарын бодап чорзун деп күзээр кижи-дир мен. Ылаңгыя тыва чонумнуң мындыг "ыт ишпес ажыг суксуннуң" дузаанга кирбезин күзедим.

Аржаана ЧАПТЫЙ-ООЛ,
Элегес-Аксы школазының 11 классчызы.

Чаңгыс сөс-биле...

Кыжын, чазын, чайын, күзүн
Кылган-туткан үүвези чок.
Карактарын шагжок көргеш,
Катап шимгеш хаарыктай бээр,
Чаңгыс сөс-биле чалгаа...
Көрген-дыңнаан үүвелерин
Кымга-даа бол, сөглеп чоруур.
Өг-бүле аразынга
Өжээргээнзиг дылын сугар,
Чаңгыс сөс-биле хопчу...
Кымда бедик дужаал бар-дыр,
Кыйыын орта кыстыныптар.
Кажан оозу тая бээрге,
Кыдыындыва иде кааптар,
Чаңгыс сөс-биле авыяас...
Хамык кино маадырларын
Кара ояар өттүнгүлээр,
Кажан эжин үглей бээрге,
Карак ажыт дезиплетер,
Чаңгыс сөс-биле кортук...
Алган эжин, ажы-төлүн
Анаа черге аттынгылаар.
Шилги инээн, ыдын-кужун,
Шывык-биле улдай-ла бээр,
Чаңгыс сөс-биле каржы...
Эрткен-дүшкен кижилерден
Эвээш-биче акша дилээр.
Бодалында үргүлчү-ле
Водка-ла чуруттунар,
Чаңгыс сөс-биле арагачы...
Ындыгларны эскергеш,
Ыятсын дээш—шынын сөглээл.

Альберт БҮРБҮЖҮК.
Элегес-Аксы школазының өөреникчизи.

"Шын" солунну чагыдып алдыңар бе?

Бис Бай-Тайга кожуунуң Кара-Хөл ортумак школазында 5 класста өөренип турар бис. Клазывыс чуруму, өөредилгези эки. Школавыста Б.Л.Күжүгет аттыг уран үүл школазының салбырында танцы клазында барып тур бис. Хостуг үевисте номчуттунарынга кончуг ынак бис. Авам, ачам суг "Шын" солунну доктаамал чагыттырып ап турар. Өгбүлевис-биле кежээ олуруп алгаш, ол солунну номчуп, республиканың школаларында чаа-чаа, солун үүлдерни, чуртта үүү болуп турарын билип ап турар бис. **Силер 2005 чылда "Шын" солунну чагыдып алган силер бе? Чагыдып албаан болзуңарза, дүрген чагыдып алырыңарны сүмелеп тур бис.**

Ийистер Сайзана, Суйзана ИРГИТТЕР.

Кара-Хөл суур.

ЧУРУКТА: Сайзана, Суйзана Иргиттер.

Чаңгыс аай сорулгалыг

Сүт-Хөл кожуунуң төвү Суг-Аксы суурда назы четпээннерниң социал-реабилитация төвү тургустунганындан бээр келир чылын 10 чыл болур. Ынча чылдар иштинде маңаа чеже уруглар амыдыралдың аар-бергезинден, арагалаан азы каапкаш чоруй барган ада-иезиниң аагындан чаглактанмаан дээр.

Социал төп кожуун иштинге ажылдап кылган "Ажы-төл кижизидилгезинге демнежилге ажылының дээштии" деп программаны боттандырып ажылдап турар. Ол программаның сорулгазы—ажыл, ада-ие, школа, хөй-ниити чаңгыс аай сорулгалыг, негелделиг, демниг, быжыг харылзаалыг болурун чедип алыры. Дем-биле төлептиг ажы-төлдү кижизидип, өстүрүп алгаш, кожуунун, республиказының адын алдаржыдары. Үр чылдарның иштинде төптү А.М. Монгуш билдилиг удуртуп келген. Эмнелге турган бажың ээн, октаттына бээрге, эрткен чылын төптүң ажылдакчылары боттарының күжү-биле ону септеп, кылып алганнар. Кээривиске Анисья Макай-ооловна Кызылче сургакчылай берген, чок болду, бисти килдис эргелекчизи Айлаң Сергеевна Монгуш чазык-чаагай хүлээп ап, төптүң ажыл-ижи-биле таныштырды.

Бо хүнде социал төптүң стационар салбырында 20 уруг бар, 15 уруг хүндүскү салбырда кээп турар. Үстүнде программа езугаар кожуунда амыдыралы чегей өгбүлелерниң уругларын үш айлап мында өөредип, кижизидип турары ол. Дараазында үш айда база өске өг-бүлелерниң уруглары кээр. Оон ыңай мында авалары каапкаш чоруй барган уруглар база бар.

Мында кээп турар уругларның чамдыызының кадыы кошкак, оларның кадыкшылын быжыктырары-биле фельдшер М.С.Ондар кургаг бассейнге ойнадып, чымчак модуль херекселдери-биле жираф, теве, чылан, черепаха, крокодил дээш, аңгы-аңгы амытаннарның дүрзүзүн кылдырып, ниити сайзыралын экижидип келген. Психолог-логопед Ч.Ч.Ондар уругларның дыл-домаан сайзырадып, онаалгакичээлин кылдырып, аңгы-аңгы аргалар-биле оларны чараш үүлге өөредип, кижизидип турар.

"Дошка" деп дааранып бөлгүмнүң удуртукчузу Д.Б.Ховалыг ток машиналарынга уругларны дааранырынга өөредип турар. Уруглар оон ыңай повар Д.К.Сарыгларның эрттирип турары "Өгнүң херээжен ээзи" деп бөлгүмүнде амданныг аъш-чемни кылырын, байырлалдар үезинде столду дериирин, төптүң ажаап алганы янзы-бүрү ногаа аймаандан дузаан аъш-чемни канчаар кылырын өөренип ап келген. С.Ч-Х. Монгуштун ыры болгаш чазаныр бөлгүмнеринче уруглар улуг сонуургал-биле барып турар, ында херек хөгжүм херекселдери шупту четчир. Чазаныр бөлгүмде оолдар социал төпте үрели берген сандайлар дээш, аңгы-аңгы херекселдерни септеп, кылып турарлар болду. Семен Чартак-Хунаевичиниң төптүң чурук кааталгазын кылганы база онза чорду. Оон ыңай эки үүл—мында чылды өттүр амыдыралы чегей өг-бүлелерниң уругларынга дыштанылга лагери ажылдап турар.

Социал төпте дузалал ажылагыйы база бар, ында инек, шээр мал, хаванны азырап, мал-маганның эъдин уругларның аъш-чеминде ажыглап турарлар. Чылдың-на тараа, картофельди улуг шөлге, ногаа аймаан төптүң хериминиң иштинде тарып ап келгеннер.

Терроризмге удур тускай комиссияны тургускан, өртке удур хемчеглер алдынган, өрт айыылы болу берзе херек үүлдер шупту бары эки чорду.

Төптүң уругларынга кел чыдар Чаа чыл-биле аас-кежикти, кадыкшылды күзедивис.

Алдынай САЯ.

Уттундурбас таварылгалар

Ат бол часкан улуг-эргек

1957 чылдың алды айның эгезинде ада-иевистиң кыштаанга бистиң өг-бүлевиске улуг төөгүлүг болуушкун болган. Эң улуг угбавыс Окаа кежээ чадаг хой кадаргаш келген, чүге чадаг дээрзи оон билдине бээр. Бажыңга угбам кирип кээрге, ававыс изиг сүттүг, сарыг шайын кутту. Угбам шайын бичии аартап чоруй, үне халыды. Эрес-оол акым-биле мени авам: "Үнгеш угбаңарны көрүнер" диди. Үнүп келиривиске, угбавыс чадагай кажаа чанында шыкта олурар, чыдар-даа мындыг. Бажыңга киргеш, ававыска чугаалаарывыска: "Дүрген угбаңарны бээр чедип келгеш, ачаңарны кыйгырыңар, угбаңарның эзди аарый бергендир" диди. Бис ийи халышкы ол даалганы доп-дораан күүсеттивис.

Мен алды харлыг турган мен. Кижи амытан көрбээнин көөр деп үлегер домактың шынын ынчан билдим. Бажың ортузунга шалага чымчак дөжек салгаш, ачам угбамны дискек караанга олурткаш, узун, часкы додарлыг тон кедиргеш, ийи холун өрү дээвиирге чепке ызыртып алды. Оон боду тоннуң ийи колдук адаан бичии чарыктарже ийи холун суккаш, угбамның оргазынга дискектенип олурупкан. Эрес акым-биле бисти шимээргевейн олуруңар дээш чыышкын кырынга олуртуп каан.

Ол үеде орайтап караңгылай берген. Дең чырыынга ылым-чылым олурувуста, үр-даа болбаанда, чаш уруг үнү үндү. Авамның чылыг суг-чары белен-не турду ыйнаан, бис ону көөр, белеткежир эрге чок улус олурдувус. Угбавыстың олчазы кыс уруг болган, сөөлзүредир Маша деп адаттынган. Уруунуң олчазының хинин ачам боду кескен. Уругнуң доюнга серге дөгерген. Топтап көөрүмге, сергениң чүнүн кончуг таптыг бүдүнге ужулгаш, аңгылап каар болду. Мен черле дөспес кижи ачамны: "Ол дүлүп чиир хайыраан чаагай чемни октаар бе?" дидим.

Ачам тургаш: "Ол чүү дээриң ол, оглум, бичии дуңмаңның хининге ораар бис" диди. Шынап-ла, оон бир эскерип көөрүмге, угбам хонган чүннү ап каапкаш, чаа чүнү хирин дөзүнге ораап каар чорду. Алды-чеди хонуктан хинин артыы боду дүжүп каар хевирлиг. Шак ынчаар экирткен хирин кончуг шевер боор чорду. Элээн улуг улустуң хинин ада-иевис шак ынчаар экирткен-не болгай. Ачам черле шевери кончуг кижи, дораан хүннеш кавай чазапкан. Бир дугаар тыва кавайны ынчан көрдүм. Уругну кургаг өдек-биле кургаглааш, өшкү чөөгү-биле чымчактаар, ам болза багай-согай памперстен дээре. Бестээр-кара чайлаавыска сес айның ортаа үези, бичии Маша дуңмам шору доруга берген. Ийи-чаңгыс угбаларым, акыларым будук чүктеп аарда, дуңмам чанынга мени арттырып каарлар. Бажыңывыс элээн улуг, өрээлдээр болза, дөрт бичии өрээл үнүп кээр. Дээвиирниң дал ортузунга хендирге кавайны азып каан. Дуңмам бичии ыглай бээрге, чайгап кааргa, шимээн чок баар, чамдыкта ыглаарын соксатпайн баар, бичии кижи кургаглап аарын кайын эки билир ийик.

Бир хүн-не угбаларым Окаа, Караш, Лиза дуңмамны кургаглаар өдектен эккел дидирлер. Үр болбайн, өдекти эккелдим, көөрүмге, кургаг эки-ле болган өдек. "Кончуг тенекпейни шык, барык курттуг чыгыы өдек эккеп-тир" дидилер. Дуңмамны кургаглап тура, угбаларым аразында: "Бо көр даан бичии өжеш, эргээн мынаар идерге, дедир идер" деп чугаалажып турлар. Оон дөгере "Дуңмаң көр, бис чөргектер чуп, азып, кургаглаар өдек эккээр бис" дээш үне халыдылар. Мен дуңмам чанынга олуруп алгаш, будунуң улуг эргээн ыңай-бээр бичии идеримге, шынап-ла, дедир базып чыдар. Оон бичии кижи иштим кижий берген хире, бир улуг-эргекти ызырып-ла дүжүрдүм. Дуңмам дээрге ана аажок девидеп кышкыра берген. Мен угбаларым бажыңче кирип орда, карыштыр үне халаан мен. Элээн ырай бергеш дыңнаарымга: "Бо оол дуңмазының салаазын ат кылыр часкан ышкажыл" дижип турарлар чорду. Чогум ол дээш улуг доңгулда-даа ап көрбээн мен,анаа "хоржок, ынчанма" деп чагааннар.

Улуг честевис сиген кезер бригадка чорааш, чедип келген. Амна ачазы келген чаактыг аът бажы мээңии деп бодап ор мен. Честевис аажок дуржулгалыг аңчы кижи, адыг-мажаалай даяладырындан безин кортпас. Честем мени аажок көгүдүп: "Ам моон соңгаар дуңмаң ызыра бербе, удавас эликхүлбүс эдержи бээрге, ойлар аксы кедеп аңнаарда, эдертип аар мен, чуржу. Бичии өзүп келириңге аңнап өөредир мен" диди. Кижини кончуп, бичии часкаптарының орнунга, анаа сургап чугаалажырга, түңнели күштүг деп чүвени ынчан бодум шаам-биле угаай бергеним ол. Маша дуңмамның будунуң улуг-эргээнде сорбузу чоокка чедир бар чүве, ам улгады берген кижини каям көрээлем дээр эвес.

Дуңмам — ам кижиге салаазын ызыртыр хире эвес, ийи ажытөлдүг, хүндүткелдиг ие. Улуг оглу Руслан — Иркутск хоорайда техникум студентизи, хөл-шыдыраага бодунуң техникумунуң чемпиону, хоорайның тускай ортумак өөредилге черлериниң аразында ийи дугаар шаңналдыг черниң эдилекчизи. Кыс уруу Оюмаа школаның он бир клазын келир чылын доозар, ылаптыг эртемнерге кончуг сундулуг.

"Каа-Хөлдүң" сиген бригадазы

Чеди ай он ажып турда колхозтуң сигенин кезип, бөлериниң кидин түлүк үези. Бодум тос хардан эгелеп чылдың ол ажыл-ишке киржир чордум, мээң акыларым, угбаларым, өске-даа аалдарның ажы-төлү аңаа тура чайлаар-ла чүве болгай. Эң улуг акывыс Күшкүл-оол, башкы институдунуң студентизи, өг-бүле звенозу турган болза, звено удуртукчузу ол. Күзүн школага өөренип чеде бергеш, колхозтуң кассазындан кинолаар, конфеттээр акшаны боду алыр, ооң аңгыда колхоз баштаар чери чылдың-на школаның ниити шугум чыскаалының мурнунга кижи бүрүзүнге үштеп-бештеп шаңнал акша тыпсыр турду. Ындыг хөй-ниити ажылынга киришпейн чайлаан эштеривис биске адаргаар турган, ада-иезиниң берген акшазы бир өске-ле болгай. Назы четпээннер ажылга хаара туткан деп чугаа-даа үнмес чораан, нарядты, акша алыр ведомосту кижи бүрүзүнге долдуруп каар.

Кескен сиген кургай бээрге, ол кезек черге улуг майгынны типтер, оон улаштыр көжүп чоруп турар. Тускай поварлыг, хүнде үш чемгерер, баштай поварлап мээң даай-авамның уруу Анчымаа угбай ажылдап турган, оон кудавыс Демир-оол акый. Хөпээн сөөртүр калчан хүреңим мунупкаш, баштайгылар-биле кады сидиредип келгеш, "чаглыг- шыктыг салдап турар эттиг кылдыр кудуп бериңер" деп дилээримге, чаптаан хевирлиг, чагыгны албан күүседир чүве. Бир-ийи хонгаш чамдык улус кежээ аттарлыг чангаш кээр турган.

Бригадка кежээки чем соонда хамык солун үе эгелээр чүве болбазыкпе. Эштип алгаш келириңге, хол бөмбүү эгелээн турар, көзерлээннер-даа бар, чаштынчып ойнаар дээш, оон-даа өске. Караңгылай бээрге, удуурунуң мурнунда майгынга халас концерт эгелээр. Бистиң акывыс Хүргүл-оол сыгыт, хөөмей, каргыраага дески, даай-авамның оглу Семис-оол акый хову каргыраазы салып турда, ындыг-даа артист белен чок. Начын-оол акый эзеңгилеп сыгыртып бээр, сыгыттың ол хевирин бир дугаарында ынчан дыңнаан мен. Аныяк эр улустан эң чараш ырлаары Борбак-оол Саша акый, уруглардан айлаң-куш дег бадырып кээрлери эндерик: угбаларым Анна, Караш, Лиза, Зина, Көк... Ам бодап олурарымга, ынчан биске кандыг-даа агитбригада артистери херекчок турганы ол.

Эртен алды шак ажып турда, чылгычывыс Каракпан акый малдарын сүрүп кээрге, кижи бүрүзү ажылдап мунар аъдын шалбадап тудуп алыр, чаңгыс октааш тударын кызар, оон башка мал саны эвээжээрге, бөле сүрери, шалбадаары бергедей бээр. Ооң мурнунда ачам сугнуң чайлаанга белен чадагай кажаага шалбалап турган кижи мен, белен чазыг чок шалбалаарын бригадка өөренип алган мен.

Калчан-Хүреңниң маңы

1960 чылдың алды ай төнүп турда, ачам-авам сугнуң хой кадарар чайлаанга бригадир, ачамның эжи Спульзин Владимир Иванович келгеш мени: "Че, Ларроол, бо чылын аът бажы мунуп эгелээр болзуңза ажырбас боор"-диди. Ермаковск кожуунуң СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг колхозтуң "Каа-Хөл" салбырының даргазы ол. Бистиң кыштаавыс суурдан ырак эвес чүве. Эртенниң-не ол тракторну хөелдирип турарын дыңнап турдувус, аажок улуг илчирбелиг ДТ-54 трактор-ла чораан. Чаңгыс-ла техникавыс ол. Мен-даа өөрээш, дораан чөпшээрештим. Чүгүрүк аът бээрин диледим. "Үш хар чедип чоруур чүгүрүк калчан хүреңбе бар, бир чыл бурунгаар-ла өөредип каан" диди. Хөпээн сөөртүп ажылдаарда ол бени барып тудуп мунуп, волокуша сөөртүп шенээримге, чааш мал болду.

Бичии чаъс чаптарга, бөлер улус бир хондур азы ийи-даа хондур аттарлыг чана бээр турдувус. Сиген шөлүнден элээн ырай бээрге, кезек хову аңаа ыңай-бээр тарап чанарының мурнунда, аттарывыс чарыштырып турдувус. Чогум дыка ырак эвес ийи даңза таакпы тыртым болгаш бир паш шай хайындырым хире черге халдып турдувус. Бир дугаар чарыштырарга үр болбайын аъдым дынын сула салыптарымга, аткан окла, оруктуң улуг чартыындан безин хөй черге мурнунче аът киирбедивис. Оон үш кара базым хире чер артканда бем суларап эгелээн, чээрби ажыг аттарның сөөлүнден үш дугаар келдивис. Чүгле частыг хүннерде эвес, анаа-даа хүннерде аттарлыг чангаш кээрин даргавыс чөпшээреп турган.

Бир дугаар беш харлыымда аът мунуп шенээн мен, аттарывыс суггарып чорааш, ачам мени чавыдак аътка олурткаш, чедип алган. Оон эгелээш хой бажы дозарда, мал суггарарда чааш аттар мунар турдум. Улуг улус чугаазын дыңнап, бодум шаам-биле сайгаргылап турган болгаш, билип кааптым. Бо малдаа, Калчан-Хүреңаан, кезек манныг-дыр" деп бригадка эң улуг акымдан бичези Хүргүл-оол акымга чугаалаарымга: "Шын билип турар-дыр сен, кезек маңныг мал" диди. Хүргүл-оол акым бичиизинден тура ада-иезиниң чанынга чораан, аът-хөл карактажып чораан болгаш, эзерлиг төрүттүнүп келген диртип болур кижи.

Дараазында кежээ чарыштыргаш аъдым дынын тыртып, чарыштырганнарның ортаа үезинде чоруп ордум, оон оруктуң хөй кезии эрте бээрге, ам-на дынны сула салыптым, бистен эң чоок аттыг кижини Калчан-Хүреңбиле чээрби, чээрби беш базым мурнап келдивис. Калчан-Хүреңажылгыр-даа, чүгүрүк-даа, хомудал чок мал. Чогум ол малды маевкага салып көрбээн мен, кезек маңныг боорга. Маевканың аът чарыштырар ховулары бистиң ол чарыштырып турар шөлүвүстен ийи-үш-даа катап узун.

Баштайгы маевка

СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг колхозувус 1965 чылда "Горно-саянский" совхоз боп, эде тургустунуп, эде адаттына берген. Улуг улустуң ажыл-хожулу ол хевээр-даа болза, акша-төгериин ай санында бээр, кыжын улуг-хүнде дыштанып эки чүве-дир деп органнарын дыңнаан мен. Беш айның төнчүзү, алды айның ортан ажыр чер чардырар, сула тарыыр, клубка токпак-ыяш белеткээр, хойну кыргааш, чуур. Бо бүгү ажыл доостурга, бистиң хой ажылагыйлыг Каа-Хөл бригадазының чону ол чылын бир дугаар маевка эрттирер деп шиитпирлээн. Бригадирни Кудашов Григорий Федорович дээр.

Бригадир маевка болурунуң үш хонук бурунгаар суурнуң кончуг аңчыларын олчалыг келиңер дээш аткарыпкан. Арткан улуг-бичии ха-дуңма оюн-тоглаа эрттирер черлер белеткээн. Кырындан белек дүжүрүп аар он ийи метр бедик адагаш, сыртык-биле соккулажыр доора бичии адагаш, аштаныр-чемнениир улуг столдар, сандайлар, сыгыр октуг-биле боодалга эрттирер чер, хол бөмбүү ойнаар шөл белеткеттинген турда, тайгалаан аңчыларывыс Чимбии Кызыл-оол честей, Кыргыс Хүргүл-оол, Мачык Семис-оол акыларывыс олчалыг чедип келгеннер. Маевка болур хүн даң бажында беш иртти дөгергеш, аң-мең эъдин дүлүп, аъш-чемниң дээжизин кылып эгелээн. Автолавка чедип келген, ында кожаа бараанарында чүү чок дээр! Кожуун төвү Ермаковскиден эккелгени база бар. Мактанмас мен, "Каа-Хөл" бригадазы барык чылдың дүк кыргыыр, хураган камгалаар талазы-биле бир дугаар чер ап турган.

Маевказы эгелээн. Сыртыкбиле дүжүр сокчур чудукка ийи үелешкек эжимни дүжүр шаап алган олурумда, совхоз директору Бородин кээп удур олурупкан. Ийи-үш частырып чорааш, даргам барып дүжүп чыдырда, бодум база аңдарлы бер чазып, даргамны сыртыым-биле аңдарлып чыдар талазындан бир тутсурумга, ол чудукка артып калган, а мен барып уштум. Даргам: "Мээң мурнумда каш кижи уттуң" дээрге, ийи деп харыы бердим. "Бо оолга тиилээн дээш шаңнал, оон аңгыда тиилелгеже чүткүл деп шаңнал бээр чүве-дир" деп, даргам жюри кежигүннеринге сүмеледи. Ынчап ийи шаңналдыг үнген черим бар.

Адагаш бажынче улус үнүп эгелээн. Бир дугаарында мээң акым Эрес-оол, оон төрел акыларым Дундуй Анай-оол, Дундуй Хураган-оол белектиг дүжүп келдилер, дөрт дугаар спортчу Донгак Маадыр-оол. Бир сонуургаан чүвем — Эрес-оол, Анай-оол акыйларның адагашче үнер аргазы, кайызын-даа көөрүмге, адагаштың ортузу чедир диис дег, дөрт-даяктап халып үне бээр, чүгле оң холу-биле адагашты кужактаптар. Черле мөге кижи болгаш, Хураган-оол акый адагаштың адаандан тура кужактап үне берди. Назы-хары бичии улгады берген кижи дыка ээлгир эвес, "дииспей" аргазы аңаа берге боор оң. "Дииспейлеп" турар акыларым он чеди, он сес хар хире улус. Ол ояар "дииспейлээр" улус белен көрбээн мен, олардан аңгыда. Бичии сууржуң чер болгаш дөгере дөргүл-төрел, доң- дора дизе, куда-хувагай боор-ла чораан.

Аът чарыжынга бистиң Каа-Хөлдүң Донгак Маадыр-оолдуң мунганы калчан шилги бе бир дугаарында келген. Өске шаңналдыг чер алган аттарны сагынмастыр мен, ынчан меңээ бир дугаары-ла бистиң болурга болуп турган хире. Хол бөмбүүнге аалчылар-биле бистиң команда ойнаан. Бистиң команда тиилеп үнген. Спорттуң хевирлеринге болганчок-ла бистиң команда азы спортчузу тиилеп турган, бичии кижиге ындыг чедишкин кайын уттундурар дээр силер.

Учетчик Сат Очур, шолазы "Сайыт" деп акый бичии шии чогаадып, сууржугаштың боттывынгыр артистери-биле белеткеп алган турган. Киржикчилери чагырыкчы –Сат Очур, мээрең-Назыты Ховалыг. Ол ояар-ла чон оюн-баштак-биле Назыты акыйны мээрең дээр апарган.

Мөгелерден бистиң честевис Март-оол шүгген, аалчылардан Чкаловканың Чанзытпай Кызыл-оол үжүүрлешкен, үш-дөрт дугаар черлерни Дундуй Хураган-оол акый-биле үлешкен мөгени уттупкан-дыр мен. Ниитизи-биле бир дугаар маевкавыс кончуг эки эрткен, улуг-биче дыка таарзынган. Барык кижи бүрүзү-ле чылдың эрттирер болза эки-дир дээр чораан.

Ха-дуңма, эш-өөр, келир чылын ол байырлалывыстың 40 чыл ою болур-дур. Тыванның аңгы-аңгы булуңнарында чурттап чоруур база өске-даа областарда улусту биче чуртувус Каа-Хөлдүң маевка шөлүнге 2005 чылдың алды айның 12-де чыгза кандыгыл деп сүме киирип олур мен. Шыдаар кижи келзе, ында бак чок. Аңаа кижи бүрүзүнүң сактып кээр эки чүүлдери турар-ла болгай, биче чуртувустуң төөгүзү-дүр. Ал бодум албан барып чедип, биче чуртумга мөгейип каар мен.

Улар-оол БУРУНГУЛЕ.

Туран хоорай.

ЧАА ЧЫЛ БАЙЫРЛАЛДАРЫН ОРГАНИЗАСТААР БОЛГАШ ЭРТТИРЕР ТАЛАЗЫ-БИЛЕ ОРГКОМИТЕТТИ ТУРГУЗАР БОЛГАШ "ЧАА ЧЫЛ — 2005" ХЕМЧЕГЛЕРНИҢ ПЛАНЫН БАДЫЛААР ДУГАЙЫНДА

ТЫВА РЕСПУБЛИКАНЫҢ ЧАЗААНЫҢ АЙТЫЫШКЫНЫ

Кызыл, 2004 чылдың декабрь 22, № 436

Чаа чылга алдаржыткан байырлал хемчеглерин уруглар албан черлеринге, школаларга, гимназияларга, дээди болгаш тускай ортумак өөредилге черлеринге болгаш ведомстволарга эрттирерин организастаар болгаш белеткээр сорулгабиле:

1. Чаа чыл байырлалдарын организастаар болгаш эрттирер талазы-биле оргкомитетти тургузар болгаш ооң составын бадылаар.

2. "Чаа 2005 чылдың" хемчеглер планын бадылаар.

3. Тыва Республиканың Иштики херектер яамызы Чаа чыл үезинде республикага хөй-ниитиниң корум-чурумун камгалаарын хандырар болгаш Чаа чыл хемчеглерин эрттирер черлерге автотранспорт эртер чурумну хандырар.

4. Тыва Республиканың Парлалга болгаш информация талазы-биле күрүне комитеди Чаа чыл хемчеглерин массалыг информация чепсектеринге чырыдарын хандырар.

5. Бо айтыышкынны "Шын", "Тувинская правда" солуннарга парлаар.

6. Бо айтыышкынның күүселдези дээш контроль чорударын Тыва Республиканың Чазак Аппарадының социал политика айтырыгларының талазы-биле эргелелинге дагзыр

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Ш.ООРЖАК.

Тыва Республиканың Чазааның 2004 чылдың декабрь 22-де № 436 айтыышкыны-биле бадылаан

ЧАА 2005 ЧЫЛДЫ БАЙЫРЛААР ХЕМЧЕГЛЕРНИҢ ПЛАНЫ

Республиканың уругларынга Тыва Республиканың Чазак Даргазының елказы.

Декабрь 27-де. 12.00 шакта В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга. Оргкомитет харыылаар.

Арат шөлүнге хоорайның кол елказын ажыдары.

Декабрь 30-де 14.00 шакта.Кызыл хоорайның культура талазы-биле комитеди харыылаар.

1.Чаа чыл утренниктери болгаш бал-маскарадтары.

"Мөңгүннелчек бораан—2005"

26.12.04—10.01.05 ч. "Енисей" ХКБ, 12.00 шакта.

"Дээрбечилерге аалдап бараал".Кызыл хоорайның инвалид уругларынга Чаа чыл утренниги. 29.12.04 ч. 11.00 шак."Тудугжу" ХКБ.

"Тоол оранында". — Чаа чыл карнавалы. 31.12.04 19.00 шакта. "Тудугжу" ХКБ.

Чаа чылдың бал-маскарады. 31.12.04 19.00 шакта. В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга.

Чаа чылдың уруглар утренниги.

4—9 январь 2005 ч. 12.00 шакта.

Чаа чылда уругларның чигирзиг чемнер салган оюннар программазы

Январь 3-7 2005 ч. 14.00 шакта. Тывкүрфилармонияга.

2. Ачы-буян хемчеглери

"Чаа чыл фейервериги" өскүс уругларга, адаиезиниң ажаал-тежээли чок арткан уругларга оюннар, аттракционнар.

20.12.04 16.00 шакта. Өскүс уругларның, адаиезиниң ажаал-тежээли чок арткан уругларның Кызылда школа-интернадынга. Спорт, аныяктар яамызы харыылаар.

"Четтинчипкеш базаал, өннүктер!" Паротурбинная 17а бажыңга өртке качыгдааннарга Чаа чылдың байыр чедириишкини.

25.12.04 16.00 шакта.Хоочуннарның Кызылда бажыңынга. Спорт, аныяктар яамызы харыылаар.

"Чаа чыл шуушкактары". Амыдыралы берге уругларга байырлал программазы.

28.12.04 ч.15.00 шакта.

Назы четпээннериң "Гуманный" республика төвү.ТР-ниң Спорт, аныяктар яамызы харыылаар.

2. Концерттер.

"Чаа чылдың шуушкактары".

28. 12.04 ч. 18.00 шакта.В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга.

"Балгазынның кежээлери база катап чаңгыланзын!"

29.12.04 ч. 18.00 шакта. В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театры.

Театр артизи Сайдаш Монгуштуң концерти.

30.12.04. 18.00 шакта. В.Көк-оол аттыг хөгжүм-шии театрынга.

3. Дискотекалар болгаш шоу-программалар

"Студент меридиан". Аныяктар дискотеказы.

25.12.04 ч. 19.00 шакта. Тывкүрфилармония.

Уругларга болгаш аныяктарга Чаа чылдың байырлал дискотеказы.

26.12. 04 ч.10.01.05 ч.

Уругларга—12.00 шакта, аныяктарга—20.00 шакта."Енисей" ХКБ.

"Чаа чыл-биле!" Аныяктарга Чаа чылдың дыштанылга кежээзи.

30.12.04 ч. 19.00 шакта. "Тудугжу" ХКБ.

"Чаа чыл карусели" Чаа чылдың дископрограммазы

31.12.04 12.00 шакта. "Енисей" ХКБ.

Аныяктарга Рождество кежээзи.

2005 чылдың январь 7-де. 18.00 шакта. Тывкүрфилармонияга.

4. Шиилер

"Чаа чылдың уйгулары" 29.12.04 ч.—10.01.05 ч.

12.00 шак. Улусчу чогаадылга бажыңы. АКТ-ниң кол режиссеру А.Л.Чадамба харыылаар.

5.Хоорайга Чаа чыл елкалары.

"Хуулгаазын тоолдар".Театржыткан көргүзүглер 29.12.04 ч. 12.00 шакта. Правобережная кудумчузунга. Кызыл хоорай чагыргазының культура талазы-биле комитеди харыылаар.

"Чаа чыл калейдоскову" Театржыткан көргүзүглер

29.12.04 ч. 14.00 шакта. "Башня" чоогунга. "Тудугжу" ХКБ.

"Чаа чылдың байырлалы" Мурнуу микрорайонга

29.12.04 ч.15.00 шакта. Кызыл хоорай чагыргазының культура талазы-биле комитеди харыылаар.

"Востокка Чаа чылдың елка байырлалы". Восток районга.

29.12.04 ч. 13.00 шакта. Кызыл хоорай чагыргазының культура талазы-биле комитеди харыылаар.

6.Спортчу хемчеглер

—"Чаа чыл согуннары". Ча адарынга республика маргылдаазы.

31.12.04 ч.—02.01.05 ч. ТР-ниң Спорт, аныяктар яамызы, И.Ярыгин аттыг спорт комплекс харыылаар.

—Бут бөмбүүнге маргылдаа

03-07.01.05 ч. ТР-ниң Спорт, аныяктар яамызы, "Чалыы назын" спортзал харыылаар.

— Школачылар аразынга Тыва Республикага бирги чер дээш шыдыраа маргылдаазы.

06-09.01.05ч. ТР-ниң Спорт, аныяктар яамызы, школадан дашкаар өөредилге төвү харыылаар.

— ТР-ге бирги чер дээш элээдилериң самбо маргылдаазы.

06-08.01.05 ч. ТР-ниң Спорт,аныяктар яамызы, дзюдо зал харыылаар.

— Элээди оолдарның бокска ТР-ге бирги чер дээш маргылдаазы.

07-09.01.05ч. ТР-ниң Спорт, аныяктар яамызы болгаш И.Ярыгин аттыг спорт комплекизи харыылаар.

Байыр чедириишкини

Чөөн-Хемчик кожууннуң Хайыракан сумузунуң хүндүлүг чурттакчылары **Монгуш Сууракович КАЛДАР-ООЛ, Бавуу Мөчек-ооловна ОНДАР** ук сумуга СЭКП-ниң XXII съездизи аттыг совхоз турар үелерден бээр, ылавылаарга, 1956 чылдан эгелеп ажылдаан. Монгуш Сууракович комбайнерлап, чолаачылап безин 41 чыл дургузунда ажылдап келген. Ооң соонда сүт-бараан фермазын удуртуп турганы база бар. Монгуш Сууракович ичиниң өөнүң ишти Бавуу Мөчек-ооловна Ондар хөй чылдарда шаңга ажылдап, фермага бызаалар азырап чораан. Күш-ажылга кызымак бо өгбүле он бир ажы-төлдү өстүрүп кижизидип, бут кырынга турган.

Бирээзи 72 харлапкан, өскези 70 хар чеде дүжүп чоруур бо хоочуннарның кайызы-даа бөгүнде хүндүлүг дыштанылгада орзадаа, кылып келген бачым ижин ам-даа салбайн, хууда шээр малын малдап, ажы-төлүнге дузалажып чоруур. Бүгү назынында мал ажыл-агыйынга бараан болуп, аныяк-өскенге үлегерчижектиг көдээниң шак мындыг кызымаккай ишчилери республикада кайы көвей. Оларга уткуй үнүп олурар Дагаа чылын таварыштыр Кызылда оглу Валерий, кенни Александра байыр чедирип, кадыкшылды, узун назынны, аас-кежикти йөрээп турарлар.

ТӨРҮТТҮНГЕН ХҮНҮҢЕР-БИЛЕ

Бистиң эргим, хүндүлүг, чазык-чаагай, чымчак, эриг баарлыг чаававыс **Руслана Очур-ооловна ТҮЛҮШТҮҢ** төрүттүнген хүнү-биле база кел чыдар Чаа чыл таварыштыр байыр чедирбишаан, амыдыралынга аас-кежикти, каң дег кадыкшылды сеткиливис ханызындан күзедивис.

Чуржааттары болгаш кенээттеринден.

Ленин, 18 дыннадып тур

● Бо чылдың декабрь 20-ден 26-га чедир республикага 77 кем-херек үүлгедиишкини бүрүткеттинген, оларның 44-үн изии-биле илередип тыпкан. Бо үениң дургузунда 3 өлүрүүшкүн, кижиниң кадыынга өжегерээн өлүмнүг хора чедирген 1, кижиниң кадыынга өжегерээн хора чедирген 14 таварылга болган. Ол ышкаш 2 күштээшкин, 3 дээрбечи чорук, 9 үптээшкин, 21 оорлаашкын, хоойлуга удур наркотиктиг бүдүмелдерни ап чораан 5 таварылга демдеглеттинген. 885 литр спирт холумактыг суук бүдүмелди хавырган. Мурнунда үүлгеткен 3 кем-херекти илередип тыпкан.

● Декабрь 24-те Кызыл хоорайда чурттап турар хуу сайгарлыкчының Каа-Хем суурнуң Бауман кудумчузунда садыынче маскалар кеткен билдинмес кижилер киргеш, газтыг пистолет ажыглап тургаш, кассага турган акшаны ажыыбиле оорлап аппарган. Ак-Довурак хоорайда чурттап турар хамаатының бажыңының эжиин билдинмес кижилер үреп киргеш, билдириишкин ээзин коргудуп, кадыкшылынга кыжанып тургаш, "Фунай" деп телевизорну, хана шагын аппарган. Каразыттырып турар 8 кижини туткан, оларның 4-үү назы четпээн хамаатылар болган.

● 20-ниң хүнүнде Кызылда чурттап турар херээжен хамаатының киирген билдириишкини-биле алырга, ооң квартиразынче билдинмес кижилер киргеш, алдын кылымалдарны оорлап аппарган болуп турар. Каражаның түүү 42 муң рубль болган. Каразыттырып турар кижи Кызыл хоорайда чурттап турар, өөренмейн, ажылдавайн турар кыс уруг болган. Херекти оттургаш, уругну адаиезинге хүлээткен.

● Декабрь 20-де Ак-Довурак — Кызыл оруунуң 8 дугаар километринге ВАЗ-21063 автомашинаның ээзи рулюн башкарып шыдавайн баргаш, Кызыл-Мажалык чурттуг 41 харлыг хамаатыны тавараан. Ол кижи амы-тынындан олла черинге чарылган. Чолаачы элээр болган.

● Декабрь 26-да Каа-Хем кожууннуң төп эмнелгезинге Каа-Хем суурнуң Бауман кудумчузунуң бир бажыңынга угаарлыг газтан хоранналган үш хамаатыны чедирген.

ТР-ниң ИХЯ-ның парлалга албаны.

Тыва Республиканың Чазааның Даргазы Тыва Республиканың Чазак Даргазының шажын-чүдүлге организациялары-биле кады ажылдажылга чорудар бүрүн эргелиг төлээзи Камбаа Дамчатович Биче-оолга ооң дуңмазы **Александра Дамчатовна БИЧЕ-ООЛДУҢ** элекке мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илередип тур.

Тыва Республиканың Чазак Даргазының Канцеляриязы Тыва Республиканың Чазак Даргазының шажын-чүдүлге организациялары-биле кады ажылдажылга чорудар бүрүн эргелиг төлээзи Камбаа Дамчатович Биче-оолга ооң дуңмазы **Александра Дамчатовна БИЧЕ-ООЛДУҢ** үр аараанының соонда мөчээни-биле холбаштыр ханы кажыыдалын илередип тур.

"Тыва Республика" солуннуң коллективи солуннуң кол редактору Маадыр-оол Калчанович Калчанга ооң акызы, күш-ажылдың хоочуну **Серен-оол Калчанович КАЛЧАННЫҢ** үр аарааш мөчээни-биле ханы кажыыдалды илередип тур.

ШЫН

e-mail:shyn@tuva.ru Индекс 667000. Кызыл хоорай, Красноармейская, 100.

ТУРГУЗУКЧУЗУ: Тыва Республиканың Чазаа. Кол редактор Артур ХЕРТЕК.

РЕДАКЦИЯНЫҢ ТЕЛЕФОННАРЫ: Кол редактор — 1-01-35, кол редакторнуң оралакчылары —1-19-87, 1-40-77, тел/факс (394-22) 1-17-94, бухгалтерия — 1-17-91. **КИЛДИСТЕР:** ниитилел-политиктиг килдис — 1-18-10, культура, өөредилге —1-03-88, чагаа —1-03-87, көдээ ажыл-агый, үлетпүр килдистери—1-17-09.

Солун келбейн барганда, 3-14-94 телефонче долгаар.

Неделяда үш катап үнер. Хемчээли парлаан 3 ама.

Тираж 9300. Чагыг 158.

АГАР САНЫВЫС: № 40703810400000010000 Б ОАО Банк "Тувакредит", Кызыл ИНН—1701008465; корр сч 30101810600000000729 БИК 049304729.

Россия Федерациязының Парлалга, телерадио-дамчыдылга болгаш массалыг коммуникациялар херектериниң талазы-биле яамызының Ортаакы Сибирьде регионнар аразының девискээр эргелели «Шын» солунну 2004 чылдың май 14-те эде бүрүткээн.

Херечилелдиң дугаары — ПИ № 16-0510. Индекс 10002, 10003. ТР-ниң Парлалга болгаш информация күркомитединиң типографиязынга парлаан (Кызыл, Щетинкин-Кравченко, 1).

Солунда парлаттынган материалдарның авторларының бодалдары редакцияның туружу-биле дүүшпейн барып болур. Айыттынган саннары болгаш еске-даа фактылары, дыннадыглары дээш авторлар боттары харыылаар.